धर्मविचारसंक्षेपः

~~धर७~~

धर७५

4279
34 पूर्ण

आराध्य श्रीपतिं बुद्ध्या वाराह्यस्मरणान्नृपि । धर्मद्वादशलक्षण्याः संक्षेपं वक्ष्यमारजे ॥१॥ अथातो धर्मजिज्ञासे
त्यादिभिः सूत्रैः द्वादशलक्षण्या धर्मो निरूपितः । तत्र श्रेयःसाधनं च धर्मः । तत्र प्रमाणं विधिवाक्यघ
टकं वेदनामकं लौकिको धर्म इति । विध्यर्थश्च शब्दव्यापाराभिधा शाब्दी भावना । तस्याः भाव्यं पुंप्रवृत्तिल
क्षणा आर्थी भावना करणं लिङादिज्ञानं अर्थवादार्पितप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यता एवमंशत्रयोपेता
शाब्दी भावना आख्यातगतलिङंशवाच्या । आख्यातांशवाच्यानुष्ठेया किं? आर्थी भावना तस्या भाव्यं स्वर्गा
दिकं करणं यागादि प्रयाजादीति कर्तव्यता । यत्रापि भाव्यं न श्रूयते विश्वजिदादौ तत्रापि स्वर्गः कल्प्यते वीचि
ज्ञत्वनुरोधात् अन्यथा हि अपुरुषार्थस्य भावनाप्रवर्तकत्वयोगे नाविधेयत्वप्रसंगः । अत एव समानपदो
पात्तं यागमुपेक्ष्य निकटस्थमपि स्वर्गस्य भाव्यता यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ समाश्रिता । समानपदश्रु
त्यपेक्षया विभक्तेर्बलीयस्त्वात् । नित्यकर्मसु तु अहरहः कर्तव्यत्वश्रुत्यनुरोधेन न सर्वपुरुषार्थो प्रीतः पापक्षयः
फलं न विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः । विरोधात् । स्वर्गकामनाभावात् नापि निष्फलत्वं विधिवैयर्थ्यानुपपत्तेः । विश्वजि प्रा०
न्न्यायोच्छेदप्रसंगात् । रात्रिसत्रादौ तु अर्थवादिकं प्रतिष्ठारूपं फलं कल्प्यते श्रुतत्वात् कामिसंबन्धकल्पना
भाववाचनाविश्वजिन्न्यायप्रवृत्तिः । तदेवं भाव्यमंतरेणाविधेश्च श्रुतेरनुपपत्तेर्विधिवाक्यं श्रेयःसाधनरूपधे

मे प्रमाणं तत्र विधिवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सप्रपंचं तत्र निरूपितं । द्वितीये पादे तु अर्थवादानां मंत्राणां च विहितार्थस्ता
वकतया तत्स्मारकतया च धर्मे प्रामाण्यं निरूपितं । तृतीये पादे तु स्मृतीनामाचाराणां च धर्मे प्रामाण्यं । चतुर्थे तु ना
मधेयानां च धर्मे प्रामाण्यं । नामधेयत्वं यस्य यत्र प्रकारे चतुष्ट्यान्यतमप्रकारेणैव मत्वर्थलक्षणया वाक्यभेदेन
तत्प्रतिपादकत्वं तत्प्रख्यं तरातु तद्व्यपदेशाद्वा । वाजपेयादि [illegible] करणे भावनावाक्यात्वर्थस्य तंत्रेण गुणफलयोस्तत्पस्य
धर्मस्य [illegible] प्रक्रियात्वेन निराकरणं । आग्नेय इत्यादि नामधेयत्वं [illegible] मंत्रवर्णसंबंधभावेन देवता
या अप्राप्तत्वात् [illegible] । आधारवद्देवतासंबंधस्य [illegible] । वैश्वदेवशब्देऽपि न गुणविधिः उत्पत्तिशि
ष्टगुणावरोधात् । वाक्यभेदप्रसंगात् प्राचीनप्रवणसंबंधस्य प्राप्तिर्नामधेयमात्रार्थत्वाभिराकरणात् । एतेन
नामधेयविचारः [illegible] चित्रया यजेत [illegible] तेन हि [illegible] फलपदसंबंधोऽपि [illegible] गुणविधिर्नामध
धेयत्वायुक्तं । यथा फले गुणविधिविकल्पना [illegible] नामधेयत्वानुपपत्तिः [illegible] तदेवं च
[illegible] प्रमाणनिरूपणत्वात् प्रमाणलक्षणाख्येत्याख्यते । अत एव [illegible] घतीत्या
दि [illegible] प्रामाण्यनिरूपणानां संगतं । सर्वस्य [illegible] धर्मप्रमाणनिरूपकत्वात् ततो द्वितीये
ध्याये कर्मभेदविचारः । तत्र प्रमाणानि निरूप्यंते । [illegible] तावत् यजति ददाति जुहोतीत्यादौ कर्मभेदकं देवतोद्दे
शेन द्रव्यत्यागो यागः प्रक्षेपो होमः । यागे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिरूपो [illegible] जुहोतीति द्वितीयाक्र

१

वाणात्। अत एव वार्त्तिककारमतेऽसकलपुरोडाशोद्देवतोद्देशेन तत्कव्यः। आग्नेयोऽष्टाकपालोऽनद्यत्यवशेषस्कृतेऽम्हो
मेऽनुप्रक्षेपः प्रक्षानं परस्वक्षापादक्षोव्यापारोदानं। ह्यपि चेयजतितन्नपातंयजतीत्यादौ कर्मभेदोऽस्याह्नात्। अत्रा
सश्च एकस्यैव गुणारहितापुनःश्रुतिः। अत एव दध्नाजुहोतीत्यादौ न कर्मभेदः गुणपरत्वात्। सम्प्रदादिपदानां
वमंत्रवर्णानिर्देशमिदादिदेवताप्राप्तेः तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वे यत्वात्। न गुणपरत्वमपीति कर्मभेदः। य एवं विद्वान्पौ
र्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते तद्यत्र सत्पपरस्याऽऽसेद्व्यदेवतयोरजावात् न कर्मान्तरं नवा
ऽग्नेयोऽष्टाकपालइत्यादि त्रिविधवाक्यविहितकर्मणाद्व्यदेवतविकाराने वाक्यभेदप्रसंगात्। किंतु विद्वद्वाक्य
द्वयी आग्नेयादियागानुवादः। तत्प्रयोजनं चाधिकारवाक्यगतादिनसिद्धिः। उपांशुयाजमन्तरा यजतीति
तिनुना विष्ण्वादिवाक्यविहितकर्मानुवादः। अवाज्यस्यद्व्यस्यमांत्र वर्त्तिकाश्चवि[illegible]ष्ण्वादिदेवतायागान्तरेण
तस्य कर्माविचित्वात्। विष्ण्वादिवाक्यानां चार्थवादत्वात् अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात्। एवमग्निहोत्रादिवाक्या
न्यपि नदध्नाजुहोतीत्यादिवाक्यविहितानां कर्मणामनुवादः। रूपत्वाभेदेन कर्माविचित्वात्। यदग्नये च प्रजा
पतये चेति देवतासंज्ञातानेवात्र वाक्यभेदः। अत्रैकस्मिन्नेव कर्मप्राप्तत्वात्। दध्यादिवाक्येऽपि व्यत्ययाज्ञानवते
मांविशिष्टविधित्वे गौरवात्। विधेर्विशेषणमात्रपरत्वेऽवलाघवात्। तदुक्तं सर्वत्राख्यातसंबन्धे श्रूयमाणपदी

तत्रैव विधिरात्रानुपसंक्रांतेः स्याद्भूतोरनुवादतेति । सोमेन यजेतेत्यादौ प्रगत्या विशिष्टविधिरप्याश्रयणं न तु नुवादत्वं ।
ऐंद्रवायवादिग्रहाणां ग्रहणविधिपरत्वात् । यागस्याश्चैव गुणविधानं तु । प्रत्यक्षविधिविधिषु तु अपरकल्पनानुपपत्तेः । तस्य
मार्कर्मभेदः । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेत्यादौ अत्र हि एककर्मत्वे सप्तदशापशूनामेक प्रजापतिसं
बंधमत्र अग्नीषोमीयादि एकावदानगणप्राप्तौ तरपश्वानर्थक्यप्रसंगः । कर्मभेदे तु तावद्भिर्भ्योदकैस्तावंतोऽ
दानगणाः प्राप्यं तद्गतिनानर्थक्यमिति तस्य प्राजापत्यानिति तत्तद्धितानामेकशेषः । तिस्र आहुतीर्जुहोतीति ।
तावत्संख्यया कर्मभेदः । स्वावसरस्वाद्युपात्तिगा भेदिकेति बोद्धव्यं । अन्यथा एकादशप्रयाजान् यजतीत्यादौ क-
र्मभेदप्रसंगः । न चेष्टापत्तिः चोदकप्राप्तेष्वेव प्रयाजेषु प्राप्तत्वात् एकादशत्वविधानात् । संज्ञया कर्मभेदः
अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरित्यादौ अत्र हि ज्योतिरादिसंज्ञांतरेण कर्मभेदस्तावत्प्रतीयते स चनविना
वाचकमन्यथा कर्तव्यः । ततश्चैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति तत्रैव गुणविधानेन ज्योतिष्टोमे । अथैष ज्योतीरि
त्यादेरानर्थक्यप्रसंगात् । राष्ट्रांतरसंज्ञयोभेदस्तु स्पष्ट एव । भावपूर्वभेदरूपत्वात् तत्राष्ट्रांतस्य संज्ञायाश्च
तद्भिन्नत्वात् । गुणादपि कर्मभेदः । यथा वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यविहितकर्मणि उत्पत्तिशिष्टावरुद्धे । निविशा
मान्न वाजिभ्यो वाजिनमिति वाक्योपात्तो वाजिनगुणः वाजिदेवताकं कर्मांतरं कल्पयति । उत्पत्त्युपत्ताशिष्टयोरु
त्पत्तिशिष्टस्य बलवत्वेन विकल्पायोगात् । दध्ना जुहोतीत्यादौ तु न कर्मभेदः । विशिष्टविधेरो

2

2

वातंमत्वर्थलक्षणादिदोषप्रसंगाद्वा न च स्वर्थविधानं गुणविधानं वा संभवतीति सामान्येन गुणफलसंबंधमात्र
परत्वात् जुहोत्यस्य प्रकरणप्राप्तयागानुवादत्वात् न वाक्यभेदः। रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुका
मो ह्येतेन यजेतेत्यत्रानुविशिष्टकर्मान्तरविधिरेव न गुणफलसंबंधः। यत्र हि प्रकृते कर्मणि फलाय गुणः
कारकतामापद्यते तत्रैव गुणफलसंबंधः। न चात्र साम्नः प्रकृतयागकारकत्वं स्तोत्रकारकत्वात् एवमग्नि
ष्टोमसाम्नः रेवतीनां चाप्राप्तत्वात् अनुवादासंभवे न वाक्यभेदः। विशिष्टविधौ तु न वाक्यभेदः। दाक्षायण
यज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र त्वाघवावत्प्रकृतदर्शपूर्णमासाश्रयणेन दाक्षायणशब्दवाच्यावृत्तिः फल
या विधीयते दध्नेन्द्रियकामस्येतिवत् परपदसंबंधविधाने न गुणोपादानादिदोषास्तु अङ्गत्वावस्थी क्रियन्ते
प्रकरणान्तरत्वात् कर्मभेदः। यथा मासमग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र हि न केवलं प्रकरणान्तरं कर्मभेदकं यद
हवनीये जुहोतीत्यादौ कर्मान्तरप्रसंगात्। मध्ये हि अनारभ्याधीतत्वात् अनारभ्याधीतानां च प्रकृतौ
वाधिष्ठितत्वादिति न्यायेनाहवनीयाद्युपकृतिगामित्वप्रसङ्गात् साक्षाद्द्रव्यं तु अनारभ्याधीतमपि न प्रकृति
गामि प्रकरणाधीतपावकद्रव्यावरोधात् किन्तु विकृतिष्वेव। तत्रापि यत्र साक्षाद्द्रव्यं श्रूयते तत्रैव। न च वाक्यवै
यर्थ्यं अनारभ्याधीतस्योपात्तत्वात् विकृतिस्थवाक्यानां च विनियोगपरत्वात्। अतो न साक्षाद्द्रव्यपरं

तासु विकृतिषु सा प्रदर्शानुष्ठानं । तस्मान्न प्रकरणांतरमात्रेण कर्मभेदः किंतु अनुपादेयगुणसंबंधसहितेन प्रक
र्मांतरविधानात् दर्शपूर्णमासस्यानुपादेयत्वेन विधिशक्तेरपरिपूर्णत्वात् । नाप्यनुपादेयसंबंधमात्रे कर्मभेदः कंसा
यंप्रातर्जुहोतीत्यत्र होतव्यप्रसंगात् तस्मात् विशिष्टकर्मभेदके । शाखांतरे तु न कर्मभेदः । विहितस्यैव कर्मणः पुन
र्विशेषप्रतिविधानोपपत्तेः । स चेष्टिर्दर्शपूर्णमासाविध्यादावपि न प्रकरणांतरन्यायेन कर्मभेदः ।
व्याख्यातसमानाधिकरणासु बंतस्य च व्यवहितपरामर्शित्वसंबंधेन वाक्यस्य संगतौ पृथक्त्वन्यायेन
प्रसिद्धकर्मफलसंबंधमात्रपरत्वात् । एवादिरपशुबंधमतीति हि नित्यायाः स्वापि स्वादिरेतायाः स्वा
दिरं वीर्यकामस्येति कामात् एकस्य तु नयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्यत्र प्रसिद्धे । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिस
वेन यजेतेत्यत्र तु बृहस्पतिसवः प्रसिद्धबृहस्पतिसवात् कर्मांतरं वाजपेयांगतया विधीयते । अत्र बृ
हस्पतिसवयागसंबद्धो विधिः श्रूयते । न चानेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवकालविधानं शक्यं । कालस्यानुपा
देयत्वात् प्रकरणबाधप्रसंगाच्च । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तु सोमयागस्य दर्शपूर्णमा
सांतरकालविधानं प्रकरणात् सायंप्रातर्जुहोतीतिवत् । ततो न सोमयागस्य कर्मांतरत्वप्रसंगः । दर्शपूर्णमास
योस्तु कर्मांतरत्वमनाकांक्षमेवात संबद्धो निष्प्रभावात् श्रूयमाणस्य चाविधेर्दर्शपूर्णमासोत्तरकालत्वमा

3 २

राद्धांतरांभ्यास संख्याभिः संज्ञातोऽनुत्पन्नसत्त्वा प्रकरणांतरतोऽपि संकल्पांतरापि लितास्थितं ।

त्राविभ्रमनेनैत्या ब्रवेन्न्य विनार्यत्वाद् तदेवमुक्तः प्रकरणांतरात्कर्मभेदः ॥ इतीयेत्वंगांगिभावविचारः । तादर्थ्यं
गत्वे तत्र प्रमाणानि । श्रुति । लिंग । वाक्य । प्रकरण । स्थान । समाख्याः । निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सामर्थ्यं लिंगं । समभि
व्याहारो वाक्यं । कथंभावाकांक्षा प्रकरणं । स्थानं सादेश्यं । समाख्या यौगिकः शब्दः । श्रुत्या तावदंगत्वं व्रीहिभिर्य
जेतेत्यादौ व्रीहीणां यागं प्रति । अत्र हि तृतीयया साधनत्वावगतेः कथमित्याकांक्षायां व्रीहयो यागे विनियुज्यंते । विनियोग
श्च पुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया उपात्तो शेषः पुरोडाशद्वारा वरोच्यते यागस्य । व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ वापि कर्मत्वाभिधा
यिन्या द्वितीयया प्रोक्षणं व्रीह्यादीनां संगतं तत्र न व्रीहिमात्रांगत्वमानर्थक्यात् इति प्रकृतयागस्याऽपूर्वं व्यानर्थ
क्यप्रतिहतानां चावलस्य वैपरीत्यात् सक्तून्जुहोतीत्यादौ तु सत्यपि द्वितीयाश्रवणे सक्तूनां न तत्राव्यु
पयोगाभावात् होमं प्रति शेषत्वमेव । द्वितीया च तृतीयार्थेव वर्तते । एवं प्रयाजशेषेणाहवींष्यभिघारयतीत्य
त्र तृतीयाद्वितीयार्थे वर्तते । अत्र हि विनियुक्तविनियोगानुपपत्त्या प्रयाजशेषेणोपयुक्तस्य चाज्यस्य प्रति
पत्त्याकांक्षत्वात् हविरभिघारणं प्रयाजशेषांगं । एवं यदाहवनीये जुहोतीत्यादयः सप्तम्यादयोऽप्यंगत्वे उदा
हर्तव्याः । पशुना यजेतेत्यादौ लिंगसंख्ययोरपि समानाभिधानश्रुत्या यागांगत्वे समानपदश्रुतिप्राप्तमपि
गत्वं वाक्येन समाप्तिं तदुक्तं तथापि अंगमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियागतेति
एवं च जातिलिंगसंख्यानां कारकं वर्तीनां क्रियान्वयोत्तरकालं पाक्षिकः परस्परसंबंधः । प्रकृत्यैकार्थ्यान्वयेसाधि

4

वत्। अत्र हि अरुणादीनां प्रथमं क्रिययैव संबन्धः कारकाणां परस्परसंबन्धाभावात् असमस्तत्वाद् असंबन्धः स्यादि-
ति न्यायात्। सर्वसंबन्धस्य गुणप्रधानभावानियतत्वात् अरुणादिशब्दानां च गुणादिवाचकतया साक्षात् क्रियासा-
धनत्वानुपपत्तेः पृष्ठतः परस्परान्वयः। अहं समाहीत्यादौ तु एकत्वस्य समानानां चानेनापि न प्रधानत्वमंगत्वं वा वाक्य-
भेदादित्य विवक्षितत्वात्। एवमुक्तः। श्रुतिविनियोगः। लिंगादङ्गत्वं बर्हिर्देवसदनं दामीत्येवमादिमन्त्राणां तत्प्र-
करणादिना सामान्यसंबन्धे सति तत्र वर्तिविनाशसामान्यसंबन्धे चालिंगवादिनियोजकमित्युक्तत्वात्। एतद्वा अप्रसा-
कं अध्ययनजनितज्ञानस्य सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणाभावेपि लिंगेन कर्मांगित्वात्। प्रकारान्तरोपार्जितज्ञान-
स्य स्वसत्यपि सामर्थ्येनांगत्वे कर्मविधीनां अध्ययनविधिसिद्धज्ञानावलम्बनेन तदनापेक्षत्वात्। अत ए-
व शूद्रादेरनधिकारः। ब्राह्मणादिसंयुक्तोपनयनसंस्कृताधिकारिका अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात्। वाक्या-
दङ्गत्वं तु यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ यागादिः स्वर्गं प्रति। अत्र हि न श्रुतिलिंगं वा यागस्य स्वर्गांगित्वे समस्तीति पद-
द्वाष्वाकाद्देवांगत्वं। एवं यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादौ पर्णत्वस्य अनारभ्याधीतस्य क्रत्वंगत्वं। अत्र हि जुहूप-
देन जुहूर्व्यभिचरितसंबन्धात् क्रतूपस्थितिः। अत एव न पुरुषार्थत्वं कल्पयितुं शक्यं। आधानस्य तु नेत्थं-
गत्वं। आहवनीयमादधातीति द्वितीयया तदंगत्वावगमात्। तावतैव वाक्यस्य चरितार्थत्वात् न क्रत्वंगत्वं। प्र-
कृतिस्य जुहूमात्रसंबन्धे आनर्थक्यात् जुहूस्थानन्तरस्य लोकावगतत्वात् अपूर्वकल्पनाया जुहूपदेन क्रतूपस्थितिः।

नचैवमाधाने किंचिदस्ति। एवं पवमानेष्टयोऽप्यपकारप्रतेयदाहवनीये जुहोतीति वाक्यादाहवनवदाहवनीयांग
मेव न क्रत्वंगं वा। किंकारास्तु यदाहवनीये जुहोतीत्यस्य होमांगतया आहवनीयविधायकत्वात् पवमानेष्टिप्रकर
णे च ताहशवाक्याभावात् होमत्वाभावाच्च पवमानेष्टय आधानांगमेव प्रकरणादित्याहुः। एवं पुरस्तादुपसदां प्रव
र्ग्येण प्रचरंतीति वाक्यात् प्रवर्ग्यस्य ज्योतिष्टोमांगत्वी: अत्र हि [illegible] नारभ्याधीतस्य प्रवर्ग्यस्य पूर्वं हि तस्य शा
खांतरे वारभ्याधीतस्य सा [illegible] ज्योतिष्टोमे उपसदां समीपव्याहारा राजा वोपि अंगत्वे [illegible] पुरस्तात्काल
स्य विधानात् क्रत्वंगमेव। अत एव प्रवर्ग्येणाविश्वजिन्न्याय: नापि प्रकरणांतरन्याय: फलकल्पनात: प्रागेव प्रवर्त
मानवाक्येनांगत्वात् शाखांतरे प्रकरणाधीतत्वाच्च प्रकरणं [illegible] गत्वेनु प्रयाजादीनां [illegible] उपकार्यकांक्षा: याग
६ स्योपकारकाकांक्षा: अत एव तेषामपि न विश्वजिन्न्यायप्रसर:। एतच्छ्रुतिलिंगवाक्योरसंयुक्ते व्याप्रियते। अत
एव ध्रुवां हि [illegible] स्वपतीति घयो: [illegible] मानयो: प्रतिपदं कुर्यादित्यादे: षष्ठीश्रुत्या [illegible] मानसंयुक्तस्य [illegible]
त्वस्य पूषानुमंत्रणमंत्रेषु पूषा [illegible] लिंगेन पूषसंयुक्तस्य तच्छेषाणां च वाक्येन पूषसंयुक्तानां न प्रकरणा
दंगत्वं [illegible] प्रोक्षतीत्यादौ सत्यपि [illegible] त्वादि संयोगविरोधाभावात् प्रकरणसंबंध:। एवं [illegible] अनुकरोती
त्यत्रागतक्रमाणस्य प्रयाजादावंतरप्रकरणात् तदंगत्वे [illegible] तदाचांतरप्रकरणात् प्रयाजाद्युद्देशेन किंचिदंगत्वे [illegible]
किंचिदसंयुक्तं विधाय पुनरते प्रयाजोद्देशेनांगो [illegible] तिमध्यस्थस्यासंयुक्तस्यांगता बोधकसंदंशोऽभिधीयते

× क्वचिदंगं विधीयते यथा प्रयाजैश्चरद्धाम्त्वादि । यत्रापि प्राकृतांगानुवादेन विहितांगद्वयमध्यवर्त्तित्वं वि ×
× दंगं श्रूयते यत्र वा प्राकृतांगानुवादेन २

उपवीतस्यानुवादांतरप्रकरणत्वसापि चेद्यंगत्वं । उपवीतस्य हि पुरस्तात् परस्ताद्वा साप्यचेद्यनुवादांचर्तेऽपि देवहो
मान् विहृत्यादिति विमंत्रैर्व्यवधानात् अवांतरप्रकरणाविच्छेदात् । विहृतिश्चापि हि विदहिप्रकरणा । यत्र प्राकृ
तांगानुवादेनैव विहितांगमध्यवर्त्तित्वं किंचिदंगं श्रूयते तस्य सर्वप्राकरणेन गृह्यते । इतरेषु वैकृतांगेषु न प्रकरण
व्यापारः कृतोपकारैः प्राकृतैरंगैर्निराकांक्षत्वाद्विकृतेः । प्राकृतेष्वप्यंगेषु न प्रकरणव्यापारः । तेषामपि प्रकृति
गामित्वेन निराकांक्षत्वादेः । एवं दशत्वादीनां विकृतौ विधीयमानानां अपस्यप कार्याकांक्षा विकृतेरप्युपकार
काकांक्षेति प्रकरणेन संबंधः । स्थानादंगत्वं तु । पाठसादेश्यात् । क्वचिन्मंत्रस्य उपांशुयाजांगत्वं । अनुष्ठानसादे
श्यात् पशुश्च पशौ अग्नीषोमीयांगत्वं । समाख्यया वैदिकयाहौत्रमसदृत्वे वं रूपया होत्रमाध्वर्यवमिति समाख्ययाप्यधिकरणा
गत्वं । लौकिक्यापि अध्वर्युर्वा समाख्ययाप्यध्वर्युत्वादि । पदार्थकर्तृत्वं । अथ तेषाम् अथो विप्रकृष्टविस्पष्ट
तेषु श्रुतौ हिंसादौ द्वितीयोक्तत्वं । लिंगस्य तु न सामर्थ्यात् । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र सामर्थ्यदृष्टाने न मंत्रेण ल
वनं कुर्यादिति श्रुतिः कल्प्यते । वाक्यस्यापि न सामर्थ्यं द्वितीयोक्तत्वं । लिंगस्य तु न सामर्थ्यात् । बर्हिर्देवसदनी
दामीत्यत्र सामर्थ्यदृष्टात् अनेन मंत्रेण लवनं कुर्यादिति लिंगश्रुतिकल्पनया यथा देवस्य त्वादिपदानां
निर्वापांगपदसमाख्याहारदृष्टान्तः प्रकारेण सामर्थ्यं कल्प्यते तत्र देवस्य त्वादिपदानां निर्वापादिप्रकाशने
दिति श्रुतिः कल्प्यते । एवं पूषाद्यनुमंत्रणेषु पूषपदव्यतिरिक्तानां पूषपदसमाहारेव्याहारेणापि सामर्थ्यं कल्प्यते

5

५

ततः श्रुतिकल्पनं। प्रकरणमपि वाक्यलिंगश्रुतीः कल्पयित्वा नियोजकं। तत्र हि प्रकरणे आकांक्षा। अंगांगिवाक्यानां
प्रत्यक्षात्तयोरेकवाक्यत्वं कल्प्यते। अनंतरं चांगवाक्यानां प्रधानोपकारकाणां त्रिविधसामर्थ्यं। पश्चाल्लिंगतिः प्र
योजनोपकारं भावयेदित्यादि रूपा कल्प्यते। स्थानमपि प्रकरणादीनि कल्पयित्वा विनियोजकं। तत्र हि अन्यतराकांक्षा
प्रदर्शनाय यथा दर्भिमंत्रस्य तया वा द्वितीयस्याकांक्षा उपजन्यते इति प्रकरणकल्पना। तच्च पूर्ववत् श्रुतिकल्पकं।
समाख्या तु स्थानादीनि कल्पयित्वा विनियोजिका। कथं तु यथा द्वौ संबंधं गं तुरीयाकृतः तयाएकदेशोपस्थितावितिसंबंधः
परस्परान्वितं सत्ताविति। समाख्याया तु अध्वर्युपदार्थयोः स्वं च सामान्यं कल्पनीयं। तदेवं स्थानकल्पना। स्थानं च पू
र्ववत् श्रुतिकल्पयति। इत्युक्तो विप्रकर्षः। अत एतेषां पूर्वं पूर्वं बलवत्। अथैतेषां विरोधोदाहरणानुच्यंते। श्रुतिलि
ङ्गयोर्विरोधो यथा कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे इत्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति द्वितीयया गार्हपत्योपस्थानांगत्वेनस्वीक्रि
यते। लिङ्गवाक्ययोर्विरोधो यथा स्योनं ते सदनं कृणोमि इति मंत्रस्य वाक्यात्सदनकरणसादनयोरंगत्वं प्रतीयते। सादनमात्र लिङ्गावगतसा
दनसाधनांगत्वेन स्वीक्रियते। अत्र च वाक्यं बलवत् सर्वथैव अप्रयोजकत्वात्। इत्युपेक्षावाद्र्तेककारेणयोदुद
हरणांतरं देशोपि तथा होत्रप्रवरमनावीता प्रेषाः। तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यतीति वाक्येन प्रशास्त्रा विहिताः। ते चापि प्र
शास्तृयतेषूतः प्रेषवाक्यात् प्रशास्त्र कर्तृकं। लिङ्गात्स्वाम्यानि प्रति प्रेषायोगात्। अन्यकर्तृकाः स्वीक्रियते। समा
ख्या होता। होत्रप्रवरनाचीनत्वात् प्रेषस्य। सामान्यसमाख्यादिह तु प्रापिका वाक्येन वा चेता। वाक्यं चालिंगेन बा
धितमिति पुनः समाख्याव्यापारः। बाधकं बाधनं वा अस्य निरपवादत्वात्। यथा प्रोक्षितेयज्ञपान अपाग्रावेरुणादीनां

× मैत्रावरुणः प्रशास्ता ४

याज्ञमानसमाख्यायाः पाराशावेसति आध्वर्यवसमाख्याया द्युक्तं दर्शत्वं वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे ऐन्द्राग्नीदं दधि विर
शुष्टेतामवीह चेतां प्रहोष्यायो क्रान्ता मितिस्क्तं वाक्यावयवेलिंगाद्देवतापदे पौर्णमासी तोनि तत्र एतत्कृपा उक्तं पुष्य
ताउतलङ्घिता प्रयुज्यतामितिसत्यये प्रकरणान्तलङ्घितानामेव प्रयोगः ऐन्द्राग्नीपदसमभिव्याहारात्मकात्तु वाक्या
त्पौर्णमासीतोनि कृष्णामावास्यायां प्रयोगः सिद्ध्यति प्रकरणस्थानयोर्विरोधे यथा शौन शेपाख्यानस्य स्था
नादभिषेचनीयांगत्वं प्रकरणाद्राजसूयांगत्वं तु स्वी क्रियते न चाभिषेचनीयस्य प्रकरणमस्ति प्रकृतांगैर्निराकां
क्षत्वान्नाप्यवान्तरप्रकरणं संदंशाभावात् राजसूयस्य तु दीक्षिप्रपशुसोमसमुदायात्मकत्वेन प्रत्येकं चोदकैर्नि
राकांक्षत्वेपि राजसूयत्वेनकथंभावाकांक्षत्वाच्छौन शेपाख्यानस्य च्छास्थानसमाख्ययोर्विरोधे शुंध द्धं दैव्या
येतिमंत्रः पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्रशुंधनार्थः स्थानात्सान्नाय्यपात्रशुंधनार्थस्तु स्वी क्रियते श्रुतिवा
क्यविरोधे न्यारुणादीनां वाक्याद्देकहायन्याधीगतत्वे श्रुत्या क्रयांगत्वं तु स्वी क्रियते श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे एक
विंशत्याद्यनुवचनानां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासांगत्वे श्रुत्या तु प्रतिष्ठाद्यर्थत्वं सिद्ध्यति एवं द्वादशाहीनस्येति उपस
द्वादशत्वे प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमांगत्वे श्रुत्या अहीनांगत्वं द्वादशत्वस्य क्रियागतसंख्यात्वेन प्रकरणाख्यानवैवानि
कारूपपाति तत्र श्रुतिस्थानविरोधे यथा धर्माः दर्शपूर्णमासयोः स्थानाद्वग्नीषोमीयांगत्वं ऋतुतायूप परिवीय
ते इति तृतीयाश्रुत्या यूपपरिव्याणांगत्वं तु सिद्ध्यति श्रुतिसमाख्ययोर्विरोधे इषेत्वेत्यस्य मंत्रस्य पौरोडाशिकसमाख्य
या पुरोडाशांगत्वे इषे त्वेति शाखां छिनत्तीति श्रुत्या सांनाय्यार्थशाखांगत्वं तु स्वी क्रियते लिंगप्रकरणविरोधे

6

सूक्तानुमंत्रणस्य प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासांगत्वं लिंगेन पौष्णकर्मांगत्वं तु सिद्ध्यति। लिंगस्थानयोर्विरोधे प्रस्तुतशास्त्रादिचिह्नरलो
पूर्वपक्षे माहेंद्रस्य प्रगाथस्य स्थानादैन्द्राग्नत्वं लिंगात् माहेन्द्रत्वं मुख्योदाहरणं तु उपकृत उपकृयस्वेत्यनयो
र्मंत्रयोः स्थानात् यथाक्रमं अनुष्ठापनानुष्ठानांगत्वे लिंगेन तु उपकृयस्वेत्यनुष्ठापनांगं उपकृत इत्यनुष्ठानांगं सिद्ध्य
ति। लिंगसमाख्याविरोधे जहानुवाकेन रुन्धीत्यादि सधासमित्यस्य होत्रवाक्यस्य नवमेकरू समित्यादि अबर्व्यप
मित्यतस्याहेकूणवाक्यस्य च समाख्यया जकूणांगत्वं लिंगात्तु यहूणांगत्वं सिद्ध्यति। वाक्यस्थानविरोधे परिव्या
णकरणं क्रियमाणानुवाक्ये परिवीरसि परि वीतपदव्यतिरिक्तानां युवासु वासाइत्यादीनां पदानां स्थानादग्नीषो
मीयपरिव्याणांगत्वं लिंगविनियुक्त परिवीतपदैकवाक्यत्वात् तु स्ववनीयपरिव्याणांगत्वं सिद्ध्यति। वाक्यसमाख्ययो
र्विरोधे जहानुवाके मंत्रे सधासमित्यादि यहूणादिपदव्यतिरिक्तानां पदानां समाख्यया जहूणांगत्वे यहूणैक
वाक्यसधासपदैकवाक्यतया तु यहूणांगत्वं सिद्ध्यति। प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे प्रयाजादीनां पौरोडाशिकमि
ति समाख्यया पुरोडाशयागांगत्वे प्रकरणात् सांनाय्योपांशुयाजार्थत्वं सिध्यति। एवमेकस्य दोषस्यानेकदोषविरो
धे च उदाहृतं। तत्र यथा वेदस्य दोषस्यैकदोषत्वेऽविरोधोदाहरणानि। श्रुतिलिंगयोर्विरोधे गार्हपत्योपस्थाने लि
गात् कदाचिदाग्नेये पत्रे प्राप्तावपि श्रुत्यैन्द्री विनियुज्यते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे
यज्ञायज्ञीयप्रगाथस्यैकवाक्यत्वे तु गिरा गिरा इति पदप्राप्तावपि ऐरं कृत्वोद्गेयमिति श्रुत्या इरापदप्राप्तिः। श्रुतिप्रकरणविरोधे
प्रतिष्ठाकामस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे वपाबद्धस्य प्रकृतत्वेन प्राप्तेऽपि श्रुत्या एवं विंशत्या अनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येति

एकविंशतिसामिधेन्यनुवचनप्राप्तिः। श्रुतिक्रमविरोधे पशुकामप्रयोगे दर्शपूर्णमासयोः क्रमात्पूर्वमप्राप्तिर्गोदोह-
नेन पशुकाम इति श्रुत्या गोदोहनेन प्राप्तिः। श्रुतिसमाख्याविरोधे वाजपेयसमाख्यया अध्वर्युप्राप्तिः श्रुत्या स्वा-
ध्वर्युपक्षे प्राप्तिः। तथा क्रतुयजुष्षु याज्यायां समाख्यायां होतुः प्राप्तिः यजमानस्येति षष्ठीश्रुत्या यजमानप्राप्तिः
लिङ्गवाक्यविरोधे स्यदनकरणे सादने च एकैकामित्रपूर्त्तेयह्वयावाक्यात्प्राप्तौ लिङ्गात्सदने पूर्वाह्णे सादने तु
तयार्हे। लिङ्गप्रकरणविरोधे निर्वपणादिषु प्रकरणात्पञ्चानां प्राप्तिः लिङ्गादेव स्यात्त्वेत्यस्य प्राप्तिः। लिङ्गक्रमविरो-
धे पशुमन्त्राणामेककर्मणि साम्निचेन्नीकाये प्रियमयाद्यानुवाकयुगलस्य क्रमात्प्राप्तिः लिङ्गात्साम्निचेन्नीप्रा-
प्तिः। लिङ्गसमाख्याविरोधे क्षोमादेषु कर्मसु मनौकवांयायाप्यानुवाक्यासमाख्यया तत्कार्ये प्राप्तिः लिङ्गात्सोम
रूपप्रतिपादकत्वात्प्राप्तिः। वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे पर्वेषु रमावास्यायां वेदिकरणे लुह्हरणप्रकरणेन ह्रिहावि
रभिवासनोत्तरकालं यदि वा नंतस्य ग्रहणं प्राप्नोति समाख्यासमाप्तिव्याहारेणानुपूर्वेषु। वाक्यक्रमयोर्विरोधे ऽपि
होमेवाम्यनो निर्विष्टेषु प्रतिपत्त्यर्थेषु समापवस्य भरयेति राजन्याय प्रतिपदं कुर्यादित्यादिषु पादमात्रे श्रुत्या विनियु
के नित्यप्रतिपद्धती यष्टलीयपादेपवमानायेदवे माजिदि वा द्वयस्य नेतृत्वं वक्ष्ये पोकमेणप्राप्नुवत। वाक्यानुमर्से
त्वेतेयमसरः विश्वादजान=) ऽसेति पादद्वयप्राप्तिः। वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे होतृसमाख्यात प्रैषानुवचने समा-
ख्यया होतुः प्राप्तिः। मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह इति वाक्यान्मैत्रावरुणप्राप्तिः नवायं श्रुतिविरोधः समाख्यातस्य

कत्रैनाग्निचयनकृत्वा च। प्रथमायाश्च द्वारकृविज किंसनावाव। क्रमप्रकरणयोर्विरोधे। मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहेत्येत
दवज्योतिष्टोमप्रस्तुदाहरणं एवं हि प्रैषानुवचनस्य चहस्यापेक्ष्येतत्सकरः। क्रमसमाख्ययोर्विरोधे। पौरोडाशिकां
डसमाख्यातपौरोडाशिक्यां चोदितयोर्नयोरपि विकृत्येन कर्मद्वयेपि समाख्यायाप्रयोगः क्रमेण तु प्रथमस्य प्र
थमं द्वितीयस्य द्वितीयं तदेवमुक्तं श्रुतिलिंगादीनां विरोधे। प्रथमस्य आतीयानां विरोधे उदाहरणा
नि। पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्याविशेषश्रुत्या पुरोडाशमात्रे प्राप्तं चतुर्धाकरणं आग्नेयं चतुर्धा करोतीति सवि
शेषश्रुत्या स्वविषये उपसंह्रियते यथा वा आहवनीये जुहोतीत्यविशेषश्रुत्या होममात्रे प्राप्तमाह
वनीयः पदे जुहोतीत्यनया श्रुत्या बाध्यते। उपसंदिग्धया विवेचनं वाप्यर्थकेतिश्रुत्या संदिग्धया बाध्यते यथा
तिश्रुतिर्बाध्यते। उच्चैः साम्नेति आधानस्य याजुर्वेदिकत्वेन प्रयोज श्रुति प्राप्तोपांशुत्वेन आधानसाम्नामुच्चैस्त्व
श्रुतिर्बाध्यते। एवं समानानि जनश्रुत्या पदश्रुतिर्बाध्यते विधिश्रुत्या च पदश्रुतिर्बाध्यते। लिंगयोर्विरोधे
स्योनं ते सदनं करोमीत्यस्मिन्मंत्रे अर्थाभिधानसामर्थ्यरूपेण लिंगेन एकवाक्यतापन्नसामर्थ्यलिंगं
बाध्यते। वाक्ययोर्विरोधे समस्तदर्शपूर्णमासयोरिति नैमित्तिकवाक्ये मानित्यपांशु दर्शपर्वकालं बाध्यते। प्रकरणयो
विरोधे। मासि कर्मणो वांतरप्रकरणेन महाप्रकरणं बाध्यते। क्रमयोर्विरोधे। पौरोडाशिकाण्डे ऐन्द्राग्नयो
युगलयोः पौर्वापर्यप्रत्यासत्तिक्रमः यथासंख्यक्रमेण बाध्यते अन्यतदेशसामान्येन प्रत्यासन्नत्वात्तु समा

श्रुत्या लिंगेन वाक्येन प्रकरणेन समाख्यया। स्थानेन च तथा ज्ञेयः क्रमो गामंगता चिह्नः॥ १

ख्ययोर्विरोधे आज्ञावेक्षणादिषु पदार्थेषु आक्षयविसमाख्यायादमान समाख्यया बाध्यते। एवमुक्तः संक्षेपतस्तृतीयपा
पय॥ अनुष्ठेयेषु प्रयोजकाप्रयोजकचिंता। सर्वत्रापि च एवं प्रयोजकत्वेपि कस्मै प्रयोजनाय विधिः कर्मानुष्ठापयति कस्मै
नेति चिंतायाः शरीरं। यथा तप्ते पयसि दध्यानयतीति विहितस्य दध्यानयनस्य आमिक्षायागः प्रयोजको वाजिनया
गो वेति संशये आमिक्षावाजिनयोः दध्यानयनजन्यत्वाविशेषादुभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते कामिनि रूप्याः प्रथमं कृतप
यः परामर्शितियच्छन्नसा प्रथमावेजुषंतां मुञ्चंपयः इति मंत्रवर्णाद्धि पयोरूपवीतं तत्र द्विकर्मकानयतिः द्वितीयकर्मेतिप्र
माननाद्वाता पयोरूपामिक्षायाएव दध्यानयनप्रयोजकत्वं न वाजिनयागः अनुनिष्पाद्यद्रव्यकत्वात्। यथा वा श्रुक्
यार्थं नीयमानाया गोः पदपदान्यनुनिःक्रामति सप्तमं पदमध्वर्युर्गृह्णातीति तेनाज्यमुपांशु(?) इति वाक्यविहि
तं सप्तमपदपांशुग्रहणादि एकहायनीनयनजन्यत्वात् तत्प्रयोजकमिति प्राप्ते एकहायन्या क्रीणातीति एकहायन्याः
तीयया क्रयार्थत्वमवगतं तत्संस्काररूपं नयनमपि क्रयप्रयुक्तमेवेति पदकर्माप्रयोजकं। यथा वा पुरोडाशकपालेन तु
षानुपवपतीति तुषोपवापस्य पुरोडाशश्रपणस्य च कपालजन्यत्वाविशेषात् कपालस्योभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते पुरोडा
शार्थेनोपात्तकपालस्य तुषोपवापांगतया पुरोडाशकपालेनेति चोदनात् पुरोडाशश्रपणमेव प्रयोजकं न तुषोपवापः॥ पर
यथा वा उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति स्विष्टकृदुत्तरार्धपुरोडाशप्रयोजक इत्याशंक्यादि प्रयुक्तः प्रयुक्तपुरोडाशोप ८
जीवीति संशये ऽन्यायस्य हविषो देवतांतरसंयोगात् स्विष्टकृदुत्तरार्धप्रयोजकः इत्याशंक्योत्तरार्धादि राद्धांतः मांसा

घारित्वाचित्वात् ॥ अस्मादि प्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वात् स्विष्टकृत्प्रयोजकत्वमितिवचनाद् ॥ अन्यार्थस्यानपदेवतासंबंध।
रानुसंप्रविश्यतीति शेषं तं निरस्यतीत्यादीनां प्रतिपत्तित्वात्पश्चाल्लुप्रयोजकत्वं किंतु हृदयादीनामेव ॥ एवं प्रयाज
शेषेण हवींषि अभिघारयतीति हविरभिघारणमपि प्रयाजशेषप्रतिपत्तिरूपं दृष्टार्थत्वाल्लभ्यते [illegible] विधाना
पपत्तेश्च ॥ तेन तन्न प्रयाजशेषप्रयोजकं ॥ ततश्च ब्रह्मसाम्नि ॥ आसन्नमानप्राजापत्यपशुवपाभिघारणाय प्रातःसव
नानुष्ठितप्रयाजशेषो धारयितव्यः ॥ नवतदपि [illegible] द्रव्यापत्तेर्वा तत्पात्रांतरमुपादनीयं ॥ तु पापवापशुपुरोडाशावपालि
प्रयाजकत्ववन्न हविरभिघारणस्यापि प्रयाजशेषप्रयोजकत्वसंभवेपि प्रतिपत्तित्वात् वनप्राजापत्यवपाभिघारणमिति
धारणामात्रदिति ॥ यद्यपि वान्यत्र प्रतिपत्तेर्धारणा प्रयोजकत्वं ॥ अन्यत्र पशोकर्माणि पात्रांतराणि विहिताप्रतिपत्तिलुप्येतेति
सत्रे घारणापात्रोपादनं तथापि प्रयाजशेषस्यासिद्धहविरभिघारणेन प्रतिपत्तिसिद्धेः न धारणा प्राप्नोति ॥ प्रतिपा
त्तित्वात्तावत् हविरभिघारणस्य प्राजापत्यात् प्राजापत्यवपाभिघारणस्यावैगुण्यापद्यधारणं नवेदेवेति ॥ प्रतिपाद्यं दो[illegible]
प्रतिसमानयतीति चतुर्थप्रयाजोपक्रमे जुह्वां ॥ अपनत्ताडपसमानयनं उपजते ॥ अत्र यहणस्य प्रयोजकं ॥ यदुपजतीति
प्रयाधनार्थं गृहीतं ॥ यदुपं तस्य प्राप्तमेव जुह्वामानयनं ॥ अनूयद्वालमात्रविधानात् ॥ अनुयाजप्रयुक्तोपसंहारत्वं स
प्रयोजकत्वेन तत्संभवति ॥ अतेक्रायवि [illegible] दोषप्रसंगात् उपजति ॥ यदुपग्रहणस्य प्रयाजान्तु याजेष्वदितिवचनादनुयाजार्थ
[illegible] त्यागात् ॥ अत एवाष्टावुपजतिग्रहणातीत्यष्टपदं चतुः संख्या दुयाग्रहणार्थं समाश्रितं चतुर्गृहीतं तं [illegible] तीति

सोमस्य प्रधानांगभूत बहु: संख्यायाः ग्रहणानि सुत्वा संख्यायाबाधयोगात् । यद्ग्रहणामामांगत्वेनाभर्थक्यादनेनयुक्तं
रुपचंद्रतिप्रयाजाद्यर्थं गृहीताज्यस्य तुल्यं समानयनं प्रयोजकमिति नचैवं सत्यप्यानयनपि प्रयोजकं वा प्रयोजकं विचारणी
यं तद्ग्रहणसंगतत्वोपि तत्रत्येषां विचारणानां जहणसंगतिनिरूपते तथा ग्रहणादोहनादेः क्रतुपकारोपकारकत्वेनोभयो
गत्वेपाशंकाशेषत्वस्य रूपवत्त्वदोहणत्वाभावात्पशुकामस्येति श्रुत्या पुरुषार्थमिश्रितं उत्तमप्रयाजादौ समन्त्रो
गेन देवतासंस्कारत्वोपि प्रदेपाणेन बहुद्रव्यसंस्कारत्वोपित्यागांगत्वेनाद्रव्यस्यार्थत्वाश्रयणं तथा समेयजेतेत्यादीनां
स्यानुवादत्वेपाशंकानियमेनाप्राप्तत्वात् नियमविधिः सारचितः । विश्वजिदादादौ फलं संप्राचनीयदातिथ्यायांब हिरस्ता
दुपसदां तदग्नीषोमीयस्येत्यत्रातिथ्यायां बर्हिर्विधानात आतिथ्यातन्त्रे त्वाच्छि बोपसदसुबर्हिर्विधानानुपपत्तेः । बर्हि
षः साधारणं त्वं विदेविधिरिति समाश्रितं । तत तथत हमा त्वपिसाधारणाए वेति । तथा द्रव्यसंस्कारकर्मसुफलश्रुतेरर्थवा
दत्वसाधनं तथा यस्य खादिरत्वादीनां क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वसाधनं तत्रैवं प्रोदग्रीषोमीयमासौ द्वत्यादौ एकप्रयोगे एकफल
त्वोपि पञ्चदशधानत्वं विधानं नात् प्रलेशतसाहित्यस्य वाक्येकत्ववद विवाहेनतत्वाद्समाश्रितं । तथा यत्रामिनजात एवा
विकिंनिर्वपति पूत एव स तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीत्यादिक तातोषिप लंब हृगा मित्येनाशंकाद
स्मिन्जाते सपूत इति साधना चिक्रणापातपुत्र गार्भ्यपफलं सा । चेत । वासर्कांतर । तस्यापए वर्षे दोपि पुत्रविदि
चेनानि । मित्ताणंतपर्वा चित्वा आग्नीयापगम्ये । पर्वणि अनुष्ठानसमाश्रितं । राजसूयेन यजेत तिश्रवीणाद्यावि

प्रासिद्धरूपेष्वाति सोमयागेन दीक्षणीयादिषु वर्त्ततेतत् । ततः स एवेह पूजान्वयेन प्रधान मन्येतु
नदर्शना ॥ ६

देवतादीनां फलसंबंधस्य जात्यप्रतिपादनं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ येषां यागस्यैव फलसंबंधः ता
निवाएता विज्योतीविषये तस्तोमादृतिनस्यैव ज्योतीरूपस्तोमसंबंधेन ज्योतिष्टोमसंबंधिद्यागस्य फल
श्रवणेन तदुत्पादयो विचाराः कथं च कृणां संगता इत्यत्र पूजार्थत्रा फलं प्रयोजकं केवलार्थत्वं क्रतुः प्रयोजकः ।
उत्तयार्थे नाम्नुत्र यं प्रयोजकः इति लक्षणसंगता एवैतो विचाराः ॥ ह हव्यारवयाप्रस्तास्तेप्रकृह्रतीत्यादौ गा
वादीनां प्रतिपत्तेत्वसाचने मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीत्यादौ वरुणवगतसंप्रदानत्वाघनुरोधात् प्रतिपत्ति
त्वात्ताविचारवननंव प्रयोजकाप्रयोजकविचारासंगता एवा प्रतिपत्तिविडप्रयोजकत्वं तदजावेत दजाव ॥ इदतु क्रमविचा
र्थः ॥ पंचमे क्रम चिंता । क्रमे प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठक्रम स्थान मुख्य प्रवृत्त्याख्यानि क्रमं प्रष्टतयः तत्र श्रुत्या क्रमः ॥ हा
दय्याहृत्स्य ग्रहतेऽय वष्टुर्मेरूपतिं दीक्षयि चाप्रसाणां दीक्षयतिद्रुत्यत्र नदी क्षाविभावनं सर्वेषां यजमानत्वेन बोध
कृप्राप्तत्वात्तनाप्य द्वधुर्व व कतनं ज्ञकतो तारे वा तस्मात् परिशेषतः क्रम एव विचीयते एवं वेदं कृत्वा वेदिकुर्यात्
तिद्रूत्याद्युदाहरणानि [illegible] अर्थार्थ क्रमः ॥ अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र पक्वा होतव्यं यवागूवाक्यस्याप्रा
निः प्रयोजनत्वात् तदार्थत्वसंभवत्यदार्थत्वायोगाद्धोमस्य द्रव्याकांक्षत्वाद्धोमार्थप्रतिपत्ते क्रमः ॥ सानि वेयदात्रि
कृतपातं यजतीत्यादौ सौमिधेयाणामनुष्ठानक्रमः क्रमपठितेषु अंगं चतुष्पादिषु तावत्तेष्वेवानुष्ठानदर्शि
तो क्रमः चीतेन वेदेनयप्रयोजनं कर्त्तुं शक्यं तदर्थैवदियत्वात्काव्यते च विचेवाको स्यापिप्रयोजकालेपदार्था

नोस्मरणांकर्त्तेति तदपि प्रयोजनं । अत एवाश्वाचमनयादि विधिनायपाठक्रमप्रतीते प्येविधि व्यस्तपैवसवरणं मिलितयै
वानुष्ठानं स्मरणसाध्यत्वादनुष्ठानस्य । एवं च पाठक्रमस्य दृष्टार्थत्वमिति । स्थानात् क्रमः साधस्के सरूपस्थानालजतक
तिवचनात् अग्नीषोमीयानुबंध्ययोः स्वस्थानाद्वालितत्वात् सवनीयस्य च अश्विनग्रहणानंतर्येण स्वस्थानादस्व
लितत्वात् आग्ने । श्विनग्रहणानंतरं सवनीयपश्वोपाकरणं । ततः साहित्यवचनादतरपश्वोपाकरणं तयोस्तु मि
थोऽनियमः प्राकृतपौर्वापर्य मात्रेण वा अससातिवा वै अनुयाज्येण क्रमाश्रयणं । मुख्यक्रमात्क्रमः । सारस्वतौ स च
तदृति सारस्वती सरस्वदेवतयोः क्रमणाग्रेहितानुवाक्यापाठक्रमात् क्रमसिद्धेः तदंगनामानि वपादीनां प्रधान
क्रमेण क्रमः । प्रत्यासत्तिविशेषानुग्रहात् प्रवृत्तिक्रमः । वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यानां पशूनां सहत्व जन्यमाना
नो उपाकरणानंतरं कस्मिंश्चिन्यहीते कृतेष्विः । विशेषणे नियामकाभावात् नियोजनादयस्तु यथोपाकरणं प्रवृत्तिक
तेष्विः । अन्यथा प्रयोगविधिबोधितप्रत्यासत्तिविशेषलोपप्रसंगः ॥ आग्नेयोपांशुयाजयोः प्रधानयोः क्रमा
त् तदंगनिर्वापक्रमप्राप्तावपि पाठक्रमस्यानपेक्षत्वात् आग्नेयनिर्वापानंतरं पांशुयाजनिर्वापस्य त्यक्तयया
पाठमनुष्ठाने मुख्यक्रमस्य हिकेनापि प्रमाणेनावगम्यत्वात् तदपेक्षयात साहित्यसंपत्तये अंगेषु कृष्यमाने क्र
मो विलंबतो मंत्रब्राह्मणगतपाठक्रमविरोधे च मंत्रक्रमो बलवान् तस्य स्मारकतया स्मृतिक्रमेणैवानुष्ठानक्र
मात् । विधिवस्तुब्राह्मणे मंत्रेण स्मारकत्वं । यत्र तु तद्भावः तत्र विधिवाक्यानामपि स्मारकत्वात् तत्क्रमेण तत्स्मृतिक्रमो

10 १०

क्रमः यथोक्तं प्रयाजोपि यज्ञापि-प्राग्नावैष्णव मेधादन्यद्रूपालं सरस्वत्या उपसागा बार्हस्पत्य सम्भवादित्यादौ प्रयोगवच
नाश्रयस्य क्रमस्यानुपेक्षणात् वोदकाकांक्षत्वाच्च प्रयोगविधेः । विहितानां प्रकृतिविकृत्यादिकालेत्वे-अग्नये-प्रवीकृत
ते प्रातरष्टाकपालं प्रकृत्य : पूर्वां तपनेत्यो मध्यंदिने चरुरित्यादौ भिन्नकर्मसंबन्धिपदार्थक्रम प्रविशेषापवादायवि
तो नाम घस्त्र लवं समाम्नीयते सांगस्यैक प्रयोगः प्रातःकालादौ विज्ञानात् -प्रणीयो प्रणीयेव पश्चात्तिष्ठंतं पशुं प्रय
जतीति प्रयाजापकर्षः -आग्नेयमाहुतादृत्य मनुयाजेष्वरं तीत्यनुयाजो त्कर्ष वित दंतापकर्षः तदापुत्कर्षस्या :-आधारप्र
याजयोरनुवा याजस्तु नृवाक्योक्षयक्रम क्रमवाक्ययोगात् दा देवता कृपिष्ट तैपपत्नीकर णान्हो मयोस्तु पशु
पुरोडाशस्य गयोः पश्चयानुष्ठितानुयाजानां-आग्नेयमाहृतादृत्य पुचूर्षो पिनो चूर्षः । पाशुकानूयाजानां पोरोडा
शिकहोमयोश्च क्रमस्या कुलत्व पत्वात् ये: स्तकृत्क्रम: कृप्त: ते पशुपुरोडाशानां नानुष्ठीयंते पश्चयानुष्ठितानूयाजैरेवा
पक्वायसिद्धेः । एवं प्रकृतेष्वपरमावास्यायां वेदिं करोतीति-अपकृष्यमाणा हविरभिवासनोत्तरकाला वेदिः-न हवि
राभिवासनांतानुपदार्थानि -अपकर्षति यावदेव हविरभिवासनोत्तरकालता रूप: क्रम: पाठप्रमाणकः । नैव
कृत्यतेता वर्त्कृवेष्यनुष्ठानं बाधमानं क्रमः कृप्त क्रमस्य वेदिमान स्थवाधतद्द्रति । राजसूये अभिषेचनीयमुत्कृष्य
देवनादयोदशपेयं तान्ताः पदार्था विहिताः ॥ अभिषेचकृश्च अभिषेचनीय प्राह तं गमयोऽपकृष्यो पा हि दूस स्तो मं प्रत्यभि
ष्यितदृति सापकृष्यमाणो । बदेवना दीनां दो-अपकर्षेतिवादेवादकृप्तक्रमत्वेपिपाठस्य प्रत्यक्षत्वात प्रात्ततांगो

अतः सोमविकाराणां दध्यादिः परतः क्रियाः ॥ एवं निरूपितास्य प्रकृतस्य प्रमाण्यात्र सा स्थितिः ॥४

तस्य कालत्वस्याहमाधिकत्वात् तदंशापकर्षः। संतपनीयायामपि दैवान्मानुषाद्वा प्रमादादुक्षायां नाग्निहोत्रोत्कर्षः
निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वेनस्यार्थहरणलोपेनापि कर्तव्यत्वात् । अङ्गानुसमयपदार्थानुसमयादिविबाधा
णावलग्न[illegible]गतस्तदाङ्गानां चैव । पागमापि कृतावश्रौतापत्त्येवलब्धत्वात् यथा श्रीमन्नग्निहस्य च्युतौ सस्थानप
ठितस्याग्निनोद्धरणापत्त्य स्यात् इति । यथा वाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति ॥ एवमुक्तः क्रमः पञ्चमविषयः॥
षष्ठे त्वाधिकारो निरूप्यते । तत्रापोह्यतत्वयाग्निलोपदर्शनात्स्यापि सर्वगत्वात्सावनं सर्वाधिकारः सर्वांगो
पसंहार सम्भवात् निर्माणे च । प्रच्यवनवाक्येषु वाक्यवत्त्वादंगवाक्यानां तिर्यगादीनामनुप्रच्यवनमात्रेण्य सामर्थ्यात्मनाधि
कारः ॥ यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ वृत्यश्चैकत्ववत्पुंलिंगमविवक्षितं तेन स्त्रिया अप्यधिकारः सह सह प्रयोगेणौ च
अन्यथा यजमानप्रयोगेप्यवेक्षणादिलोपात्पत्नीप्रयोगे च पत्नीमानावेक्षणादिलोपाद्वैगुण्यप्रसंगः ॥ ते
न परस्पर सापेक्षयोरग्नीषोमयोरिव देवतावद्दंपत्योः ॥ नवर्द्धत्वे तत्रापि यजेतेति कृत्वैक्यत्व संख्यया न विरोधः।
अत एव हौत्रमेव सानावाग्निधाद्वीयात्तान्मितिवाक्यस्यापूर्वेन हौत्रविधानपरत्वात्पुंद्वित्वस्यापि विधानेवा
क्यभेदात् कर्तृत्वनिष्ठान नेदाङ्ग्विवचनोपपत्तेः नपुंसकस्यानधिकारः ॥ दंपत्योः सह प्रयोगो । विकारोपि स्त्रिया
यावद्धनमेव कर्मस्ववति अपि च घृतेन अन्न कर्म[illegible] विकारास्तत्वावादाय चापि अपि वर्णब्राह्मणानितिक्षपनय
नसंस्कारयोगतत्वेनलिंगमविवक्षितमिति स्त्रिया अपि[illegible]यनसं जवः तथापि स्त्रीणामाहत्यावेध्ययन

प्रतिषेधाद्विषयत्वात् । अत एव पशुगणमन्त्रे न विकारः । स्वर्गकामश्चेदपि तेषां विधायकत्वात् तस्मात् येन कर्मविधीनां वि

धानेऽपि पशुत्वाभावात् तस्मात् विधानेवा । विक्रियते नाविधानात् । न चैवमद्वयस्याप्यनाविकारः । द्व्यकार्याणां जोडशा

दीनां द्व्यान्तेऽपि पशुत्ववत् । तन्नाम । पलदादेऽपि कवचवत् । अद्व्योऽपि द्व्यवर्ज्यपि सा कुर्यात् । एवमङ्गहीनः । अङ्गसमा

धाने न कुर्यात् । अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्य न कार्ये विकारः । सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्याभावात् । अत एवा

र्षेयस्यानाविकारः । एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते तदत्र नला व वेन

त्रीन् वृणीते तद्वत्स्येव विवित्वात् । अन्याविविच्य समनुवादत्वायोगात् तदेषां समनुवादत्वासंभवात् एकवाक्यत्वे

संबन्धत्रित्वविशिष्टवरणोपसंहारसमर्थस्यैवार्षेयविकारः । एवमार्षेयादीनामपि मनुवत्तद्वाश्रयाणां नाविकारः

तितं तन्त्रतन्त्रे ... नाद्यथवा स्यादिदुपोध्यमानाविकारः । ... त्वेति मन्त्रवाक्ये । एवमेतयानिषादस्थप

तिं याजयेदिति कर्मधारयसमासस्य ... षष्ठीसमासे वल ... प्रसंगात् वचनबलाद्गतोऽपि निषादे

ऽवेक्रियते । ... संख्यायाः उपादेयतगतत्वे न विवक्षितत्वात् नवद्विरपि ... द्वयोर्बहूनां वा चैकारः । ह

विकृताः । सत्रमासीरन्नित्यादौ संहतानां कर्तृत्वे ... प्रत्येकमेव ... चैकारावस्थौ यांसाहित्यस्य वि

वक्षितत्वात् ... एवमुत्तरसाहचर्यद्विवीयत तेनापि प्रत्येकं ... सेवन ... कर्मवर्तमानीता यावानपि

12

यंसमापनीयं । देवताभ्यो वा एष आवृश्चते योयं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । नेभूतवीर्येण यजेतन देवताभ्य आवृश्चेत
इतिवचनात् शिष्टविगर्हणाद्य स्यगृह्यकर्मादिषु प्रक्रान्तकर्मणा वृश्च्यं समापनीयमिति नियोगः । तत्र रागतः प्र
वृत्तेः पूर्वकामस्य विहितकर्मण्यपि चिकीर्षा रवतः रागतः प्रवृत्तस्य निषेधस्य चाविकारः । न कलिंजं भक्षयेदित्येवमादि
षु प्रजापतिव्रतवत् पर्युदासो नाश्रयणेन निषेधरूपत्वात् पूर्वस्यालक्षणाप्रसंगात् पूर्वस्य नाप्रसंगाच्च ।
स्नातस्य नियमाश्च उपनीताधिकाराः । उपनयनादिनियमस्य तिस्मरणात् । प्रसंगतोपि च कालः । अपर्याप्ति
तान्तर्गतेः । अनुपादेयत्वात् । अतश्चाचित यतो विदुषश्च प्राप्तकालेन नित्यकर्मसु यथाशक्त्यमन्यांगानुष्ठानेना
विकारः । अत एव न सकृत्प्रयोग सायंप्रातःकालीनजीवनस्य निमित्तत्वेन तदावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तेः । एव
मपेष्टिपित्र्येदनहोमादिषु दृष्टापेष्टिपि गुर्वनुगमनादिषु प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तेः । ततश्च सोमया
ग प्रयोगात् दर्शनाध्ययनानि ब्राह्मणादिनाऽवरुण्यं तव्यानि वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सया वसन्तस्य नि
मित्तत्वात् । एतोन्यादन्तेनु निमित्ताश्च वर्णेऽपि अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । अध्ययनस्यापि फलतो नित्यत्वा
दावश्यकत्वे हा ... श्रुतेश्च त्रयाणामावश्यकत्वे जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायत इति एतेषु यमि
त्यकर्मसु सर्वांगोपसंहारसामर्थ्याभावेप्यविकारः । निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यकत्वचोदनायां यथाशी

१२

न्वमंगच्छत्यनंतराव तैवनान्तरवशात् तत्फलसिद्धिः। अत एव कर्मांगपुत्रादि तद्गुच्छिनानाम्पि कर्मान्तरत्वाभावात्
प्रतीतिनिश्चितिः प्रसङ्गात श्रीहित्याक्षस्य कर्मविनोदनाद्धि प्रद्ध्यसामान्यविशेषानेयाम कत्वेनतदभावे अन्यास्वरूप
कुर्वति नैमित्तिकवादनायाः। देवताऽऽहवनीयाध्यद्धसार्थत्रियाश्रुतप्रतीतिनिश्चितिः। देवतायाविधिसम्भवा
तुः। आहवनीयादेरदृष्टार्थत्वात् मंत्रस्य तु श्रीहितत्वे दृष्टार्थत्वेऽपि न मंत्रान्तरस्याध्यान्तरवाप्रतीतिनिश्चितिः। तदर्थ
प्रतिपादकमंत्रान्तरग्राह्यान्तरोपाधिकोऽतो न अवश्यप्रयाव्यर्थस्मरणेनैव सार्थतापर्यवसान। मारवा अपि न प्रतीतिनिश्चि
याः। अयद्वितीयावैभाषाद् तिवचनात्। पत्राद्यि तु नान्यभाषाविष्कानंतरं तन्नेदं वचनं प्रवर्त्तते तदन्ति प्रतीतिनिश्चि
त्वेन प्राप्तभाषानिषेधः स्थापितः। एवं यज्ञमानस्यापि न प्रतीतिनिश्चितिः। प्रत्येतुं हि निजप्रतीतिनिश्चयकस्याभावात्। प्रो
षितेऽपि। आर्त्विज्याववैगुण्यादयः। मृत्युदयुक्तस्य समारब्धया अनुष्ठेयाः। पूर्णिमसंस्कारास्तु। प्रत्येनतकर्त्तव्याएवेत
तस्मात्सर्व प्रत्ययज्ञमानप्रतीतिनिश्चितिः। सप्तदशावयाः चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्नित्यादौ तु सत्यपि न प्र
तीतिनिश्चयत्वा वैविध्यं त्रैधानिष्कसाध्यदक्षपपूरणाय एकस्मिन्मृते पुरुषान्तरमन्वे प्रतिनिधित्वं तस्य पुरु
षान्तरस्य न फलसंबन्धः। कर्मप्रध्वंसप्रविष्टत्वात्। अत एव न तस्य पूर्णसंस्कारः। सम्यक्प्रतीतिनिश्चितिः सतिसंत
वे सहदृशाएव जवति श्रीयवयवोपादानेन श्री ही यावाक्षस्य कतिपयानुग्रहस्संभवात्। अतश्च श्रीहि निरूप
कस्य तन्नाश्रो श्रीहिसदृशापिवोपादातव्यो। न मुख्यापि यवः। श्रीहिप्रयोगे तस्यांगत्वाभावात्। नान्यतं वदंति

क्रमा

तत्रिषे चमाते प्रसंगाच्च। यदि सोमं न विंदेत् पूतीकानभिषुणुयादित्यत्र तु न्यायतः सुसदृशाद्द्रव्योपप्राप्तावप्रा
प्तेश्च नात्। अस्तु सदृशाः अपि पूतीका नियम्यंते। अतश्च प्रतिनिधि नियमोऽपि। तेन प्रतिनिधौ न। चेत् सोऽपि मुख्य
सदृशस्यैवोपादेयत्वात्। पूतीकापचारेऽपि सोमसदृशस्यैवोपादानं एतत् स्निग्ध प्रतिनिधौ प्रदत्तस्यातरा मुख्यत्वा
न्मुख्यमेव यागेन संकल्पितोऽपि प्रतिनिधिः। संकल्पस्य यथाशक्ति शास्त्रार्थं संपादयामीत्येवंरूपत्वात्। अ
त एव व्रीह्याद्युपादानेऽपि कतिपयतण्डुलादिसंस्कारेषु कृतेष्वपि पुनर्नियोजनस्य प्रक्षेपनस्याभावे गुणपार्थक्यं खदिर एवो
पादातव्यः प्रक्षेपनानुरोधेन गुणान्तरस्यापरिग्रहत्वात्। पुनः संस्कारानुष्ठानं युक्तमेव। कृते तु कदरोत्पत्ति नियोजनेन खा
दिर उपादातव्यः प्रयोजनाभावात्। गुणानुरोधेन प्रक्षेपनाप्रवृत्तेरन्याय्यत्वात्। अत एव तण्डुलादिसंस्कारासं
मर्थ्येऽपि खदिरे संजातेऽपि संस्कारसमर्थस्यापि कदरस्योपादानं। नियोजनासमर्थे तु खदिरे कदरोपादानं
मुख्येन कार्यस्यानिष्पत्तेः। अत एव नीवारकार्यसमर्थानामपि व्रीहीणामेव ग्राह्यताः। न तत् समर्था नीवाराः।
उक्तः काम्यानित्या चेत् कारः। प्रायश्चित्ता चेत् कारः प्रस्तूयते। यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात् स्युर्वा
ऽप्रायोनेनोद्देवताः परिसंख्याय यजेतेति विहितः प्रायश्चित्तं हविर्निष्पादन निमित्तकः। नानिरुप्ते हवि
र्निष्पादनं निमित्तकः। ततश्च अवदाननाशोऽपि न पुनरायतनादवदानं। मध्यमदेव पतीत्यस्य अवदानस्यैव
विकृतं पुरोडाशप्रकृतित्वात्। यावतश्च पुरोडाशांतर प्राप्तावपि वचनादाज्यं जुहोति माध्यंदिनवाक्ये तु न

१२

13

यपदवत्सर्वपि दृष्टविवक्षितं बोद्धव्यं। तस्माद्धविर्नाशमात्रं निमित्तं। स्विष्टकृदाद्यपर्यन्ताङ्गस्य नाशे। नत्रोषा
वदाननिमित्तं। शेषान्तरस्याभावात् प्रतिपत्त्यन्तरस्यादृष्टत्वात्। स्विष्टकृतुवाच निष्क्रेनाऽप्येवानुष्ठातव्यः। इडाद्य
पर्यन्तस्य पुनाशो लोप एव। इडाजह्वादेः। स्विष्टकृदपूर्वाङ्गेन कर्तव्याभावात्। तेषामपीज्यात्वा। हविर्विशेषैरेव कर्तव्याः।
तेषां क्रमेव रत्वेन सर्वत्र हेतुप्राप्तत्वात्। यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति यस्य अप्राप्त यजमान प्रापकत्वे
नइडाभक्षतिकृतजहूपरिसरव्याप्तिविशेषत्वाभावात्। भिन्ने तु जुहोतीत्यत्रापि कपालभेदनमात्रं निमित्तं। संख
र्वाणातिरिक्तस्य भेदनस्यानित्यत्वेन निमित्तत्वात्। होमस्य भिन्नसंस्कारकत्वमपि नाशकं नीयं। तया
त्वेभिन्नस्यानिमित्तत्वायोगात् निमित्तविशेषसंस्कारकत्वायोगात्। यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृ
ह्णातीति यदात्तद्धविःसंततिषुतेऽप्यतदवदानिविधिविधितत्वयज्ञीयस्यभावात् श्रूतिस्थितिपत्त्रजपुरोडाशेषु क्षामं पुन
र्योगो निमित्तं। तस्यावकर्तनीयत्वेनानित्यत्वात्। किंतु सर्वक्षामं। यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं
निर्वपेदित्यत्रापि तु उभयं हविरार्तिमात्रं निमित्तं। नात्र यद्धविरार्ति। हविरार्तिमात्रस्य कदाचित्कत्वेन निमि
त्तत्वेऽपि यथास्थानात्। आर्तिमात्रस्य तु न निमित्तत्वं सर्वदा यस्य कस्यचिदार्तिसम्भवेन नित्यत्वात्। हविरार्तिश्च
निमित्तत्वेन यस्य तस्य नष्टेरपादिशेषतालयाग्नेहेतुत्ववृद्धाविषक्षामः। ध्यात्रेषु त्यक्तवान्नतीत्यत्र तु सक्षामाग्नि
तथा होमान्निषवक्तनुगुणत्वेनापादानात् .... विकृतित्वादेः। आर्थिकहोमान्निषवयोः। प

14

रस्य रस इतियो र्निमित्तत्वे । अतो नेह विराच्चिमात्रवत् होममात्रं अग्निपवमात्रं वा जकृताग्निमित्तौ यस्योत्रावणी
स्यनुगतावग्निनिमित्ता वेदस्युद्दिया द्दापुरं नरा वेयेतस्य प्रायश्चित्तमित्यत्र तज्जयपदं विवक्षितं । नैमित्तिकोजयामु
पादकाधनविचारस्या पंचार्ति । एवं निमित्तशरीरे निरूपिते नैमित्तिकरूपं वक्तव्यं वैदनंनिर्वापादेः कूर्मतिरू
त्ववेशेष्यसमासमानार्थवादादिविचाराः प्रासंगिकादृष्टव्याः । यस्य हविस्त्रिरूपं पुरस्ताद्धंडमाऽग्नेसुदिया ऽत्र
र्वतं दुःखानूविजतेत ये समयापास्तानस्य यदात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं येस्का विष्णुरस्तासिन्द्रं यप्रदात्रे च
ष्ट्रंश्चरुं ये शिपिविष्टस्तानु विष्णवे शिपिविष्टाय श्रृतेचरुमित्यत्र पुनवंद्राऽसुद्यान्निमित्ते चरूमंतिरचोदनाप्राक
तहाना प्रकृतकल्पनाविशिष्टविध्यंतरकल्पनानांगोरेव यस्तरे वातोकिंतुत्रे चरुतंदुलानां विजते दित्यनेन
रुवां । तोनिमित्ते प्रकृतस्य हविषः एवं देवतास्यापि अपनयो विचीयते । नच्यमानादृशब्दोपोस्तु नच्यपात्रामग्नि
त्तारुकविष्णान्नादर्थं श्रृदेः प्रदातंशिपिविष्टानां श्रृतस्य च विष्णुः शिपिविष्टः देवता विचीयते । न च वाक्य
भेदः दत्तप्रदानान्नाशिपिविष्टशब्दानां अग्न्यादिपदसामर्थ्याच्चरुकपालपदद्वयप्रतिपादितस्य विना
च देवताकारकस्याविधेनाविचारुराकात्वात् सह श्रपयतीति विचनाद्वसंप्रतिपन्नदेवताकत्वात् । द्रवि
स्य विष्णोः शिपिविष्टयोश्च सह पाकात् । प्राप्तपि प्राप्तं । द्रव्यं चरुं श्रृतं चरुमित्यनुवादः । अत एव त्रे चरु
दुलानित्यत्र तंडुलत्वाख्यस्य प्रकृतहविषो अपरत्वात् प्राजापत्यस्यापि आग्नेयस्येव प्रकृतदेवतास्थापोऽपनयवि

१४

विकल्पनं । देवतांतरसंबंधबोधकवचनांतराभावाच्च । उपांश्वयाजोऽप्युच्यते । निरूप्ते हविषि तंडुलाभ्युदियात्
। दध्यन्ने निर्वापो हविष्कृत्यस्य वत् । अविविच्छिन्नः तेन प्रागपि निर्वापात् तंडुलाभ्युदये नैमित्तिकं कर्त्तव्यमेव
तत्र चतुर्णां त्रीन्पञ्च एव निर्वापः । निर्वापमुष्टिद्वयेन कृते तंडुलाभ्युदयज्ञाने ऽवशिष्टो निर्वाप्तव्यः । न पुनः कर्त्तव्य इति ।
चतुर्मुष्टिनिर्वापो वपिषस्य पदार्थत्वात् । सेषांस्युः । इति तेऽपि : प्रसंगतः । पिकृतं व्याप्रकृत इति विभागस्य प्रह
तद्देवतापनयो विहितः तदा तेष्टताजावोऽपि तंडुलानां देवतांतरसंयोगाविच्छिन्नत्वात् । ज्योतिष्टोमे बहिःप
वमाने प्रसर्पतां यदि प्रतिहर्त्ताऽपच्छिद्यात् सर्ववेदसं दद्यात् यद्युद्गाताऽपच्छिद्यात् अदक्षिणं तं यज्ञ
मिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्यात् । यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् । द्वयोरपच्छेदे प्रतिहर्त्रोद्गात्रोर्युगपदपच्छेदेऽपि प्रा
यश्चित्तं कर्त्तव्यं नैमित्तिकसद्भावात् । तत्र सर्वस्वादानमदक्षिणयागसमाप्त्यादि वा अन्यवाऽतिसमुच्चयाद्यो
गात् । उक्तो नैमित्तिकयोः पौर्वापर्ये तु पूर्वस्य दौर्बल्यं उत्तरस्यापूर्वबाधकत्वात् । तत्रैव प्रतिहर्त्रपच्छेदान
न्तरं उद्गात्रपच्छेदे अदक्षिणयागप्रयोगसमाप्तिपूर्वकं पुनः प्रयोगे सर्वस्वमेव दातव्यं प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमि
त्तं सर्वस्वमेव दातव्यत्वेनापन्नत्वात् । सत्रेषु तुल्यकल्पानामेवाधिकारः राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो
द्वितीयः प्रयाजस्तानूनपादन्येषामिति विकल्पनेन वासिष्ठादीनां स्वामित्वे नाराशंसादिविकल्पनात् मि
तकल्पानां प्रतिदिनं प्राप्तिरनियमादिष्वेषु प्रसंगात् । एतेन राजपुरोहितसत्रायुक्तस्य प्राप्ययजे मा

15

तामित्यत्र तु वचनाद् ऋत्विक्कन्ययोरप्यधिकारः षष्ठीसमासे लक्षणाप्रसंगात् । एकरात्रः पुरोहितद्वयस्य पुरोहि-
तं वृणीत इति वचनाद्द्विवाहितेष्विष्टौ तु अन्यथाव प्रतीतिः । षष्ठीसमासस्यैवाश्रयणात् । सत्रेषु ब्राह्मणानामे-
वाधिकारः । ये यजमानास्त ऋत्विज इति वचनेन ऋत्विग्गुणेन यजमानत्वविधानात् । अन्येषां च ऋत्विक्त्वा-
भावात् । आर्त्विज्यांगत्वेन प्राप्तान्यकर्तृकतायाः वचनेन बाधोपि ब्राह्मणकर्तृकताया अबाधनात् । ब्राह्मणानामपि
वैश्वामित्राणां तु समानकल्पानामेव सत्राधिकारः । वैश्वामित्रो होतेति वचनात् । वासिष्ठो ब्रह्मेति प्रकृतौ वचनसत्त्वेपि
यदि कश्चित्सोमयागानधीयीत स एव वासिष्ठ इति अवासिष्ठस्यापि ब्रह्मत्वाभ्यनुज्ञया वासिष्ठस्यानियतत्वा-
त् वैश्वामित्रो होतेत्यस्य चानियतत्वात् । तन्नाप्याहिताग्नीनामेव सत्राधिकारः । सोमविकाराणामिष्टिपशुवत्कृत्वा-
त् दृष्टोऽनाहिताग्नेरधिकारात् । पात्राणि तु सामवरणेषु उत्पादनीयानि । अन्यथा कस्यचिद्यजमानस्य मध्ये
मरणेनाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति वचनैर्विहितदाहवैगुण्यस्य सत्रप्रयोगवैगुण्यस्य वा
प्रसंगात् । अहर्गणकल्पादिषु सप्तदशसामापि नेतीप्सत्वेपि त्रयाणामधिकारः । सप्तदशत्वे वैश्यस्येत्यस्य प्रकृतौ
वैश्यत्वनिमित्तत्वात् । अहर्गणकल्पादिषु च सप्तदशस्य क्रत्वंगत्वात् । विश्वजिति सर्वस्वं ददातीत्यत्र न पित्रो-
र्देदानं दीयमानस्यापि शिशुरपि दत्वाभावात् । एवं न महापृथिव्यादानेस्वामित्वाभावात् राजपत्नादूस्य स्व-
विषयपरिपालनकृष्यादिकरणाद्यर्थत्वात् । तथाऽकौ । यत्वापि दास्यनाशस्तानादिदातव्यमिति नत्राप्रितत्वीप्र

१५

।सहस्रेसत्वेष्वेवसर्वेषु उपपन्नत्वात सर्वस्वत्राष्टस्य: अत एव जातिस्वेनानिश्चितमपि न देयं तस्य तदानीमसत्वा
आवात् एवं वचनं तु: नक्रामयति यादक्षिणार्थतियाचावित्तस्य धनस्य नक्षणधित्रूलयांशेन दातव्यो किंतु द
।क्षिणार्थ: सर्व: भागो दातव्य: दक्षिणार्थनिर्दिष्टद्रव्यानुवादेन सर्वतामात्रस्य जाग्रवेन विहितत्वात् अत
एव द्वादशशतानां चैवदाने नैवसर्वस्वदानाधिकार: एवमाक्रमनेपि एकादेयेत्यादिसहस्रं देयं अपरिमितं दे
यमिसत्र अपरिमितशब्देन सहस्रादिपरिमाणं निषिध्यते सहस्रशंकानुत्थावाहत्यविषये न समाप्तितो सोपि बाहुल्यं अपनंतरनिर्दे
शात् सहस्रात् अधिकः। ध्रुपोसिमासयोश्रुतमिति ह स्मादशाटकुर्वीत्सिमीषा नेवमसंपद्यते ति। यदिसर्वोविधि: तर्हिसर्वार्थि
गीत एतस्मिन्नेव हस्ताहंकारसर्वस्वमिति समाप्तौ पंचपंचाशतशतः सर्वसरा: पंचपंचाशतः पंचदशा: पंचपंचाशत सप्तदशा:
पंचपंचाशदेकविंशा: विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति। तत्र नक्षत्राणामेव वा वत्सरपक्षो अत्र मासवाची तेन नास्ति न वः॥
संति चतुर्होतृसत्रकामंत्रा. तेऽपि होमा: पुरुषार्थतया विहिता: चतुर्होतारं प्रयुंजीत सहस्र ग्रामकामो या
दितियेहोमा: ते अनाहिताग्ने: चैवकर्तव्या लौकिकेवाग्नौ कार्या: उपनयनानन्तरमेव ऋतुवेरक: आचार्यकर्तृका
गृहोमा लौकिकेऽग्नौ कार्या:। एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति स्थपतीष्टि: लौकिके लौकिकेऽग्नौ आचार्य
वकिरेतस गर्दभं पशुमालभेतेतितियोयाग: स लौकिकेऽग्नौ उपनयन चौलादीनि देवानि उदगयनादि वे

वस्युस्तथापि न स्मरते । पित्र्याणि अनुश्राद्धादीनि अपरपक्षादिषु स्मरन्ते । एवं ज्योतिष्टोमे याज्याक्रयणमाम्नातं द
द्वादशरात्रीर्दीक्षितोऽस्तीति वचनानि तथा याज्याः । अरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीति क्रयः । दक्षिणाद्रव्यसोमयोर्विध
मानयोरपि नियमापूर्वार्थं याज्याक्रयणे कर्तव्ये नियमेन । पयोव्रतं ब्राह्मणस्येति मन्त्रः अग्नीदग्नीन्वि
हरेति प्रैषः । अहतं वासः परिधत्त इति तथा यत्पशुर्मायुमकृतेति तथा योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मं
त्राः । न कृत्तरान्यतो न व बोधवासो तरमायुकरणे दोषो ज्ञाते पि नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं कर्तव्याः । यदा पुनर्दी
त्यमानं पयो न जीर्यतीति तदा न कर्तव्यं पयोव्रतं अन्यथा यजमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुविरोध एव स्यात् ।
अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र यः कश्चित्पशुरालब्धव्य इत्याशङ्क्य छागस्यैव वपाया मेदसोऽनुब्रू
हीति मन्त्रवर्णात् छागरूप एव । इति षष्ठविषयः ॥ आचेरुत्तिरितिसिद्धान्ते दर्शपूर्णमासप्रयुक्तिः क्र
मनियमाविचारे तया वा चेरुत्या स्रुवादितत्पदेशोऽनन्तरं चातिदेशो विकृतिषु तत्क्र
तिष्वा । यत्तत्र प्रसङ्गाः । ६

16

× प्रकृतावत्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । कर्मप्रदेशो येनस्या सोतिदेश इति स्मृतः १

सप्रभेदतिदेशाविंशा । तत्रोपोद्घाततया प्रकृत्युक्तवचनीनांपादिप्रवत्तनिराकरणं ॥ संगवाक्यानां प्रसनविच्छेदवाक्य
वेनकरणेतिकर्तव्यतादिविशिष्टभावनाया । तत्र विसनानां नवस्तानि हितप्रधानभावनासंबद्धानां भावनांतरसंबंधः
संभवति । करणेतिकर्तव्यतयोः संबंधं च । पश्चात्तत्संभवति एव । तदुक्तं एकभावनयोपात्तानां त्वयोप्पंशाः परस्पर
उपकार्योपकारिभावं पश्चादनुभवंतीति तस्मादस्यातिदेशः सप्तविधः । त्रिविधः । प्रत्यक्षवचनेन नाम्ना लिंगानु
मितवचनेन चेति । तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशस्तावत्त्रिविधः । इष्ट्यातिष्ठाम विकारेषु विकृतिषु प्रकृतिसिद्धाः
भवतीति प्राकृतानां स्तोत्राणां विकारविचारयश्रूयते समानमितरच्छ्येनेनेति ॥ यथा हविर्वचनेनइषोतिषो
मिकचमसातिदेशः कतुनेयाकय ॥ श्येनेअश्ववणान्ते चोदकप्राप्तेश्वा ॥ अत एवनानुवादः ॥ न यवक्षादू । तस्मादोदिता
क्षीपाद ॥ श्येनवैशोषिकांगस्यातिदेशः । एवं चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासिकेषु ॥ आघपर्वह विषुवेमदेविकप्रा
णातिदेशः ॥ एतत् ब्राह्मणान्येव पंच हवींषीति ॥ अत्र हिनार्थवादमात्रातिदेशः । साकं हत्वातु संकेतानां वाद
पङ्क्तिनीनामप्यातिदेशः । एवं साकमेधेषु एतत् ब्राह्मणा ऐंद्राग्न इत्यत्रापि वारुणप्रघासिक ब्राह्मणातिदे
शः । तत्रैव एतत् ब्राह्मण एककपाल इति वैश्वकर्मणस्य एककपालस्य वारुणप्रघासिके कपाल ब्राह्मणा
तिदेशः । न वैश्वदेविकातिदेशः । एतत् ब्राह्मणा ऐंद्राग्न इत्यनेनाति ॥ संदिग्धवारुणप्रघासिक ब्राह्मणातिदेश्ये
न समानविधानत्वात् वैश्वदेव पर्वणि तद्भावात् । आग्नेयवत्यापि प्रयस्य तस्य वर्णीयातिदेशः गीतिमा

त्रस्य न स्वस्वरूपाणां । अतिमात्रवृत्तिवाद्यं तत्तच्छब्दस्य । नामातिदेशास्तु प्रासंगिकाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र । अग्निहोत्रशब्द
स्य स्वरूप यत्र मुख्यत्वे अनेकाप्यत्वप्रसंगात् । नैयमिके । अग्निदेवतावेदकाक्षरसत्वात् । अत्र तत्र देवदत्ता यात् गौण
त्वमिति न साहचर्यं पर्यनिमित्तं निमित्त वर्तीति देशाः । जवामययवे प्रायणीय मन्नर्जवतीति प्रायणीय शब्देन धार्
याहिक प्रायणीयधर्मातिदेशः । प्राप्य प्रासनिमित्तत्वस्यो [illegible] विशेषात् । विश्वजित्सर्वपृष्ठ इत्यत्रापि षडहि
कानां पृष्ठानां ज्योतिष्टोमाद्विकारेष्विव वचनादतिदेशः । वरुणप्रघासेषु वारुणेन निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यं
तीत्येतद्वचनाविहितेकर्मान्तिरे प्रवत्तर्यशब्देन सौमिकावभृथधर्मातिदेशः । कर्मान्तरत्वं वास्य प्रकरणान्तरन्या
यात प्राप्तेकर्मणि अनेकगुणविधानस्यान्याय्यत्वात् । प्राकृतस्य चैष्णवशब्दः प्रातिपद्यैष्णवयज्ञातिदेशाः के
न ज्ञवन्ति । विष्णुदेवताविधेयत्वात् । निर्मथ्येनेष्टकाः पचंतीत्यादौ वह्वेः लौकिकसंपादनादि प्रकरणात्ते
आगमात्राविनातिदेशः चानुमानस्य पूर्वत्वात् । इपवर्गात् तत्र द्वयोः प्राणयंतीति धाय्यामेती निरूढसौमिकप्रणय
न धर्मातिदेशः प्रणयतीति शब्दस्यानार्थत्वात् । विकृताकृत प्रणायनानुवादः । अपूर्वतादर्थ्यं । न प्रयोजनं तु
तयोर्द्वयोरितिसन्देहे । मध्यमयोरिति योगिति साधनत्वात् धाय्यामेतीति । अत्र सावचनसं च मध्यमयोर्द्वं
के [illegible] तेय [illegible] प्रवासप्रसाधने च प्रतिक्रम [illegible] वाद [illegible] ततस्थैर्वाधणमग्नि नेदमस्तीति
मध्यमयोरेव । वाक्ये [illegible] द्वयोः प्रणयंतीत्यस्यार्थवादत्वानुपपत्तेः । अप्राकृतप्रसौमिकवत्प्रणयनान्तरं

17

१७

वच मादर्जिनतस्तथा विदितं तेन ॥ मिहातिदेशे नो अनुमानवशादपि सत्तायात विताद्यस्याभिन्नो विशेषचिंतने ॥ १९

निचीयते । शास्त्रांतरे माहवनीयात् होत्रीयाणीय तद्वृत्तिवचनात् । पृष्ठ्यषडहे स्वरसामानौ तु गावामयनिकस्वरसा
मविकारसैषमेत्रावरुणपामित्रपावारुणएकवपालं वैश्वदेविका मिक्षैवकपालविकारेः अन्यथा सिद्धलिंगत्वव्यवगात्
न्नाह्येंदर्दत्यनोददातीत्यादौ तु नवानां तंडुलानामेकत्वात् दानं वासः शास्त्रस्थानः शास्त्रस्य वक्रियावाविरोधाभावात् । अथाह
वनीयादीनामप्रयोगान्तरं निरपेक्षत्वात् । उपरोधाद्युपोनवनीतेनाभ्यंजनोपदेशाये परिक्षाणानादिप्रापकत्वाभावकत्वात् ।
छेदनाद्यस्तु कार्यवेतवाचानिद्याए एव । लिंगातिदेशास्तु, सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इत्यादौ नावदित्यं कर्तव्यत
यां हविरारुह्यनायाः न तद्वां गुणयोः प्रत्यक्षवचनताम्नोस्याभावात् अनाम्नानाद्यकृतार्थ्यासिद्धेति कर्तव्यतैव कव्यंसा
वनत्वो कृतिवैदेकेन दर्शनावात् । यौगपत्येपि द्राप्प्रस्थितिकं तद्वैदिकी । चोदकनामप्रचेयो यो विशेषचेतु नाम चेष
बलवत् । यथा गावामयनिकस्यातिरादीनां प्रत्ययेणसा भक्त्वात् गणेषु द्वादशाहस्येति न्यायेन द्वादशाहस्य च धर्मेषु
प्राप्तेषु सुनामचयेयस्य प्रत्यक्षत्वाद्द्वादशाहमातिरात्रिचप्रतिदेशः । इति सप्तमविषयः । अष्टमे तु विशेषचिंतन
कस्यचित्प्रातिदेशादिति तत्र कृष्णलेषु चर्वाणि एव स्यैवातिदेशानसर्वेषां अन्यथा अव्यवस्थितः शास्त्रार्थः स्यादि
ति । तत्रापि यस्य यत्र लिंगं तस्य तत्रातिदेशः । सोमे तु नाष्टिप्राप्तिरिति देशः निरपेक्षत्वात् तस्यैव शास्त्रप्रयाजाद
तिलिंगादर्शनादीक्षणीयायाः अंगविषयप्रतिसौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादौ निर्वपति सामान्यात् दर्शपूर्णमासातिदे
शः । अग्नीषोमीयेपि देवतातत्वसंबंधात् पश्वजातिसामान्यात् दर्शपूर्णमासावप्रातिदेशः सवनीयादिषु
अग्नीषोमीयपशुप्रातिदेशः प्राकृतद्रव्यवलेपापास्यात् एकादशिनेषु पशुषु तुल्यकालत्वसामान्यात् प्रकरणात्

२

मपम छलत इति द्वैरान्यदत्रनिष्पस वनीयचमीतिदेशः। सौत्रामण्यादिपशुयागेषु गुणत्वसामान्याद्दैक्षादशिन चमसी

निदेशः। बिम्बतितायडोलेत्यादिषु अवकेवलसामान्यात सोमचमसातिदेशः। अवाकेवलेन द्विलवतुषीमंत्रवर्णो यागा

यतया देवता निर्वपन मन्त्रयत्सोमयागेषु ऐन्द्रवायवग्रहः तीत्यादिना देवताविधानं न तु सोमेन तु यागे इति युक्तमन्ये

क्तं द्वादशरात्रादिषु अहर्गणेषु अवकेवलं गणत्वं वाचिकं विधीयते ततो द्वादशाहविकृतित्वं सर्वसत्रेषु आदित्या

नामयनादिषु संवत्सरसामान्यात् गवामयनं विकृतित्वं साहस्राः सोमस्कन्दृत्यादेरे संख्यायायुगपत् प्रस्तुत्यपग्वा

तत्क्रमेणाविहितेषु यागेषु निर्वापिषु प्रथमस्य चरुवत् उत्तरे विकृतयः। एकनिर्वापवत्त्वात्। एवं नामत्वाद्य

कलादीनां तु नातिदेशः। कुपंजाबाकोन्हु याऽग्रहीतत्वात्। एवं प्रणयनाद्याश्रिताः पश्चादिपूर्वाः गोदोहनादयो

पि नातिदेशविषयाः। कुपंजाबाकोन्हु याऽग्रहीतत्वात्। एवं प्रणयनातिदेशोपि निष्पन्नक्रमवृत्त्यानुष्ठेयाः। अप

तिदिष्टवत्समरूपांगवैकल्यप्रसंगात्। प्रकृतौ तु गुणभूतप्राधान्यादेव प्रयोगाविशेषेपि समसांगतामाश्रयाणां

दर्शपूर्णमासाद्यासु विषयावन्प्राणयुतानाश्रयत्वाद्धनाविकृतो गुणाभावप्रवृत्तिः। दर्शपूर्णमासप्रकृतिर्णी

स्तुकं तत्राप्याग्नेयविकृतिः। सौर्यएकदेवतात्वात्। ऐन्द्राग्नादिषु रोडशगोन सान्नाय्यचरुः। किन्त्वौषधचरु एव। हवि १८

वैश्वदेवअन्तवत्प्रत्यासन्नत्वेनेत सामान्यस्य बलवत्वात्। सांनाय्यचरुमाणिप्रसंजवावा। तफ्लवरा

वपि अप्पच चरुएव। विशेषदत्वात् वरुणाचस्तंप्रयोगायां देवेपयः घृततंडुलाञ्जदक। मिलन पवेरुदकयोः

18

न्या १

सिद्धेतिदेशोऽधुना अतिदिष्टानां पदार्थानां मंत्रसामसंस्काराणां द्वारांतरसंबंधनिमित्तान्यथात्वाम्वक्तुमिच्छति स्तेत स्पष्टातिदिष्टविशिष्टयथातिदेशोत्तरग्रा

अथ वर्गः। वर्गसामान्यं च मनुष्यकाण्ड। अग्नीषोमीयः पशुः सांनाय्यो विकारः। पशुप्रजनवत्त्वसामान्यात्सां

नाय्योऽस्याद्दर्विका वत्रापि पयोविकारः सान्नाय्यात्पशुप्रजनवत्त्वसामान्याद्दोगतिमत्त्वसामान्याद्वा। आमिक्षा पयो

विकारः पयोरूपत्वात् गणेषु द्वादशाहस्येत्युक्तं गवामयनाद्द्विविधः सत्राण्यहीनाश्च। द्वादशाहोऽपि द्विविधः तत्र स

त्ररूपस्य तस्य धर्माः सत्रेषु प्रवर्तंते। अहीनेषु तस्मादह्नः पंचदशरात्रस्य कौंडपायिनामयनस्य च सत्रत्वे प्रासनी

पायिवादनात् दर्विहोमास्तु एवाहुत्यं बकहोमादिषु ... अवदानानां होमलाघवं न सोमच धर्माः। तदेव मुख्यः

संक्षेपतो धर्मविपर्ययः। नवमे तु विंता॥ तत्र सिद्धयर्थं च धर्माणां सामान्यतोऽपूर्वार्थत्वं न यत्स्याद्धर्मत्वं च धर्मविव

तिरेकेणापि तासिद्धेः। अपूर्वं तु यत्सिद्धयति प्रोक्षिताः स्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति वाक्यतः। उलूखल

मुसलस्य ... कस्य अवघाताद्यर्थत्वोपि प्रमाणवैयर्थ्यात् विनापि प्रोक्षणं तं सिद्धेश्च तंडुलत्वादिप्रमाणानाम

पूर्वसाधनव्यापारविशेषात्मकं प्रोक्षितव्या तस्वरूपं प्रोक्षणस्याश्रयः। तस्मादपूर्वीकार्यः येन तंडुलत्वादिप्रवा

ऽपूर्वं क्रियते तं व्यापारं प्रोक्षितेन साचेतनेन कुर्यादितिता तस्माने ... ब्रह्मणोऽपि

हि यावत्पावमानामयी तावत्पादी ... यां ... याद्रतिस्वरविशेषस्त ... दीक्षणीयायाः पूर्वप्रयुक्तः तावती

वदीक्षणीयाप्रयुक्ता ... तान्यर्थप्रकाशना ... तथोपात्तप्रयुक्ताविजीवत प्रतिपत्तिक ... तत्

नेकांतव्यादी ... यो साधोस्वरविशेषस्याह। एवमगन्मसुवः सुवर्गतम ... अग्नेरहम् ... तिमनूषेषाहोति

ससंक्षेप निस्तारकः साम्प्रवादः सदेव ... तथा नाम ... याम् ... वीताश्च वाक्यात् प्रासिद्धि

... अतिदेशः कार्यप्राभृते ... पारलौकिकी तो।

मंत्रेण स्वगादि प्रयुक्तौ॥ आनर्थक्याद्देव प्रवृत्तानां तानानु प्रवृत्त ऋतु शेषत्वात् तयोरिति त्रिवत्पूर्व प्रयुक्तत्वं ततश्च पूर्वा
तदेवतां तदेवोऽसिद्धि॥ देवतायाः फलदायित्वाज्जावान्तु प्रागस्यैव वपनं तन्नवत्वात् अप्राप्तस्य वियवत्वेपा
नाजावाज॥ एवं व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रोक्षणं न व्रीहियुक्तं किन्तु अपूर्वप्रयुक्तं ततश्च नीवारेष्वपि प्रोक्षणासिद्धि॥ स
शावाएषाय तस्य तस्मा घृतं द्विवितं प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशुवरतीत्यत्र यतस्य मप्राचीनापितिन् संबं
धः व्यवधानात्॥ अग्नीषोमीयात् प्राचीनापितितु संबंध व्यवधानात् ततश्चाग्नीषोमीयप्रकृत पदार्थापूर्व
प्रयुक्तः॥ यद्वातनिषंतेन व द्वयुयक्तमानौवा वयश्चतत्‌ तियन्नस्य विस्तारेणैव वक्ष्यते ततश्च विकृतौ तादृशापदार्थ
तदेवापितत्पांशुत्ववाग्यमयोः सिद्धि॥ हिरण्यगर्भाकृतेरग्निं प्राहुतीति प्रोक्षणं न प्रत्येकानिष्टकाप्रयुक्तं किन्तु ए
कत्वबुद्धि॥ पश्चरेवय विद्यात् सकृदेवकृतं द्वादशाहे पत्नीसंयाजान्यहानि संतिष्ठंते इति पत्नीसंयाजांतत्व
तानि सर्वेषामहां प्रसंक्तितो हि तद्धि यद्यपि इति अस्यार्थः पत्नीसंनिधिनात्वादक्षमस्यान्न॥ पत्नीसंयाजा
ततानानास्ति तदियोद्धनाधह॥ शेषस्यत्रेणव तव्यत्वात तयो द्वादशाहे ततश्च द्विरात्रादिषु द्वितीयादे
रहमस्यान्न॥ प्रकृतौ पत्नीसंयाजांतत्वापि न पत्नीसंयाजांतत्व॥ श्रि॥ प्रथमपन्यादिति त्रिलिंप्राधायच
प्रेतिप्रवोवाजीयायपर्भः प्राधम्यस्य शांकित तः प्रतीयमानं स्वा श्विलसंबंध तप्रवोवाजीयायावस्तुतः सत्वात
ततश्चाविकृतौ अन्यस्याभपि त्रैलाभ्यद त्विवस्यासविकृ प्रसवेऽपि नोबाधुस्यांपृष्ठे इस्तांस्यापि नये

गुष्ठं निर्वपामी लिमं त्रेसावि त्रादिपदानां वि हतौ नोहः प्रग्राह्यस्य परत्वेना समवेतार्थत्वात् ॥ प्रग्निपदस्य तु समवेता
र्थत्वादूहः। समन्मयामि। चेनुर्हिदेवान्नित्यत्र च समन्मपदं समन्मप्रनवत्वात् तं कुलेषु समवेतार्थमिति शाक्यानामयमीः=
नरसमये ८ विषिमां समवीत्यूहः॥ नप्रग्राह्ये हः। ले हूणानिविन्नाशावीत ड उपहूताम नुष्याये यज्ञपतिं बहूनि
पत्र यज्ञपति श्राष्टे न सत्रेषु बहुयजमानेषु यज्ञपतीनि त्यूहनीयः प्रत्यहूतदुडोपा कृ नवाक्यै कवाक्यत्वेन यज्ञप
ति बहुकृतया ह्यास्तु त्वं पथत्वात् बहुघू पिएकयजमानव हुकृ तयास्तु ति संजवात् = प्रथंयजमान = आयुषमा
स्ते ह्य त्रनु यज्ञपतिं श्राह्य व त्वपरार्थत्वा संजवात बहुषु यजमानेषु हः। तयाहु = मागच्छ हविः = मा गच्छेत्युदि
ष्टु बहुलएणानि गदे हविदादि शाष्टानाम्मूहो नास्ति हविदादि शाष्टानां सैत्रयीसु अएणायुक्ते = प्रग्निदूत्यपिहं
हस्यैव त्रम्युगेर पिः = प्रविद्यमानैरेव तु एणैः स्तुति संजवात् तस्येष्ट तत स्येदवीत्यत्रापि मं त्रेसा च स्क्रौ त्रैव स्तेसां
ड साप > कृयएणे तस्येत्यूहोपि मलादि शाष्टानां ऊहः। प्रकृतौ एकहायन्या प्रवतत्राप्य विद्यमानैरेव स्तुतिसं
जवात् = प्रघ्निगुप्रैषो मैष्यान प्रवृत्तं ति प्रास्मा = प्रग्निं जरतातिपुंधर्तिं गवि विरोधात् सामान्य विध्याप हे
ति बांतरुः = प्रग्नी षोमा यथलिङ्गु पांणि = प्रतिदेशेन प्राप्तौ प्रेष्याः। तृतीय सामोहः निरूप एण्यं ऽपो कृतो
नस्कानापत्तिः निरूपिता गिरा गिराव दहे समइति मंत्रेन गिरा गिरेति कृयादेरं वलाः इयेद ति वि वेः। गिरापद
स्कानेऽरापदं प्रयोक्तृ ध्यंत ह्व प्रगीत प्रयोक्तृ ध्वीः स्कानापत्या गिरापदं च मला जात् सामव कृ वां संस्कारके

ऽसकृत्सान्निजमत्वादृक्प्रयोगेन तासां तत्त्वं ऽन्यथा ऽसकृत्साम्निर्विप्रसंगात् । एकं साम तृचे क्रियते इति न व्यासङ्गस
मगानं तृचे । किं तु प्रत्यृचं समाप्तं गातव्यं । ऋचां प्रत्येकं स्तोत्रसाधनत्वात् । साम्नश्च स्तोत्रीयार्थत्वात् तस्य स
मास्येकत्वं । ऽन्यथा सकृत् विलेशौ विनाशात् । यथा पित्रोरव्योस्पालो । यथा न्याय गन्य तत्र दुत्तरयोर्गायतीत्य त्रौ
तयापृष्ठेन नयोत्पुत्तराविकृतं उत्तरागं यावीला तत्र त्रैत्तराशृष्टस्यान्नपे हृष्टा तिथ्याल । यो नुत्तरायां द्रुपुवार्द्धं पं
ष्टान्नेत्याल । द्वादशाहपात्रिकें महः तत्र त्रैराग्वं नाम प्रलेसा मत ष्टातिजगती पुरस्तु वलदृत्यच्चाविषमा स्तुगे येथे ऽमय
यात्तरायपगितयोर्वृहस्पत्योस्तदीयवैराजपर्वकाप त्ते । एकावंशस्तोमत योऽन्यस्य सामानतायामेतिजगत्यां
ऽमतिजगतीष्ठितिबृहद्वचनोपपत्ते । नवैष्टरूपतरमेक छन्दापात्त यो । पूर्वार्द्धह्रतीवक्षं लावुत्तरद्वत्पनुप्रग
पसमापव्यानात् पंक्ति स्माल त्तराल नृपा । समत्पंतानर्थक्यापत्ते । पादपुनरारतनदूतित्रिंगदशमिनाभ्रष्टवया
नस्यवप्रगापेनाप्युपपत्ते । नात्य । नकवृजावानतवो । एवमन्यत्रपि प्रगाथा द्वयो द्वयोर्ऋचो । प्रग्रथनेन तृचं
पाप्यकृतत्वात् । छांदोग्ये तत्तेवकारादिगीतिप्रकारा । एवायथर्वादिके । यंते । मात्रावस्तोतव्यो यत्र्या स्तुवतद्वत्
स्यसामप्रशंसार्थवात् । रथंतरमुत्तरयोर्गायतीत्यतिदिष्टं रथंतरं तत्रापवर्गविशेषेन रजोयै । रथंतरे हि
कारस्थाने ऽमायीजावः । ऽमतद्युत्तरयोरपि एकारायत्र तत्र स्थापि । ऽमायीजावेन विशेषणायिद ऽलरू । नोक्ता
रेष्वपि श्रीहिस्थानापन्नेषु श्रीहिचमणां मोक्षणादीनामूहः । स्थानापन्नेष्वपि क्वचित्प्रत्यक्षरेण यथा श्रीहि

20

कार्यंनीवाराणां। षड्लाजावत्तत्कार्यस्यसाधनापिकार्यांविचीयमानेसंस्थिते षड्ढिमस्थानायतद्वतिमद्ध्रानंषड्ढस्यपा
पत्ती। तेनाजावाविचिरपिकार्यापत्तेःप्रमाणं। तथानेऽकृतश्चरुनखावपूतानांइत्यत्रनखानांतत्खलमुसलकार्या
पत्तिः तत्कार्यस्यतुषविमोकस्यनखैःसंपादनात्। अतोनखेषुप्रोक्षणोहः। परिक्षेपश्रंनियोगीतितियूपकार्येमि
योजनेपरिव्येविधानात्यूपकार्यापत्तेःपरिव्ये। अतस्तत्रांजनाद्यूहः। नगिराजिरेतिब्रूयादिरंनवोक्तिर्इत्यत्रगि
रापदनिषेधेनेइरापदविधानात्गिरापदकार्यापत्तेरिरापदस्य। अतइरापदंगिरापदजीतिलतलेतद्रुक्रमे
त्यदविचिनाऽनावविधानेनविकारतः। स्वशाब्दानिषेधानुवादात्तत्कार्यकारितेतिसंग्रहश्लोकः। परिक्षेपय
पचर्माः कर्तव्याः साधननिवेशिलाद्यर्माणां कार्यार्थाहितेतत्राघारसाधनं तेनपरिव्येवाविरोधेनपरिव्याणां
दयोनच्छेदनाद्यनः। परिव्येः सत्वकृत्वात्। एवअभ्युदयेष्ट्यादविश्वतयोः प्रणीताचर्माः कर्तव्याः तयोर्यागार्थ
त्वेपिश्रपणसाधनत्वात्। प्रणीताचर्माणां चश्रपणार्थत्वात्। रथंतरेप्रस्तूयमानेसंमीलयेत्। इतिप्रस्तू
यमानेसमुद्रंमनसाध्यायेत्। इत्यत्रउद्गीथेनप्रोक्तेतिप्रोक्तं। अपूर्वसाधनत्वेनदानायावेषापित्ववतिय
यानतया अव्यवस्था अपूर्वसाधनत्वेनतद्दानायामपिकचिद्दीतरप्रस्तुस्यक्वचिद्दृष्टत्वप्रस्तूयमीविरोधाम्नानात्अपूर्व
थापिएकमेवरथंतरंदृष्टद्वाप्रस्तुयतत्रदृष्टम्नानेस्यात्। स्रुवेणपार्वणौजुहोतीतिपार्वणहोमेनसोयोदिष्टप्रवर्तते।

व

नयोः पर्वशब्दानिर्देशे च आग्नेयादिसमुदायदेवत्यत्वात् । संस्कारकृतया च संस्कार्याभिधानेतद्योगात् । अग्नये जुष्टं नि
र्वपामीत्यत्राग्निपदं सौर्येऽभिहनीयं । प्रतिपदस्य देवताविवक्षया अभिहितत्वात् । दर्भैस्तृणीत हरितैः सस्थ
पौण्डरीकैर्वा इति बिदलशब्दस्थाने पुण्डरीकपदं हरितशब्दस्थाने रक्तपदं ऊहनीयं । एकवचनान्तस्य बहुवचनान्तस्य
च पात्रस्य नस्य द्विपात्रके ऊहेन प्रयोगः स्याच्चेन्न शब्दप्रयोगविशिष्टमेवावबद्धप्रयोगाय माभूदिति । पत्नीं संनह्याज्ये
नोदेहीत्यत्रैकवचनान्ते कृते द्विपत्नीकस्य नोह्यते प्रकृतौ तस्यैकपत्नीकप्रयोगाभिप्रायत्वाभावात् । व्रीहिप्रतिनिधौ
नीवारेषु व्रीहीणां मेधेति व्रीहिपदं नोहनीयं व्रीहिगतानामपि नीवारगतानामपि व्रीह्यवयवानां व्रीहिशब्दात्
नात्र कार्य ऊहः कालत्वात् । पौष्णे चरौ प्रैषे रुद्रयस्य कुर्मियतादित्यत्र वक्तुः पदे पशुगणेषु नोहः । अविष्ठानाति
गतिस्य बहुषु स्वजसौदीपप्रेजावदेकभावात् । एकत्वस्य वचमाछ तादित्यत्रैकस्य राजदः पशुगणे
ऽभ्यासेनोहनीयः । तथा सति प्रकृतिवत्प्रत्येकमेकयत्र सामान्यत्वं नामापि कमन्ताभावात् । तत्रैव उपनय
तमिषमर्जं आत्रापयानामेवयति स्वामेव मे चपतयमेच नितिकविदं । अग्नीषोमयोर्व्याप्तिः मष्टत्रिषु देव
तावत्त्राविष्ठाना चिप्राप्राशाद्द्विवचने देवताभिप्रायैकवचने । अतो विकृतिषु चिष्ठानसंख्यावशाद्द्विव
चनोहः । देवतासंख्यावशान्नैकवचनस्योहः । अध्रिगुरागीरस्यव कथदत्यस्य पशुगणे च क्रीयतां प्रकाशानाय
अध्रिगुरातिपदेऽहः । अत्रैणाप्राचान्यात् । अश्वमेधे श्रूयते अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या इति तस्याभ्य

२१

स्य चतुस्त्रिंशद्ध त्रूयः। तत्र वैशेषिको मंत्रः पठितः। चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधो र्वंक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति।
तत्रेदं वचनमप्राप्तमनंतीतीति न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वैशेषिक्याः ऋचः प्रतिषेधो य
चतुस्त्रिंशदिति पदमप्राप्तमप्यनद्यसुप रितमेद्यविकरणे वक्ष्यति। इदं तत्र चिंत्यते किं निषिद्धमपि वैशेषिकं पदं
स्यात् उत सर्वदा प्राकृतमेवेति। तत्र प्राक्प्राप्तं वैशेषिकं गिरापदवत् प्रत्यूहवचनबलात् नित्यवद्व्याचित्वा प्राकृत
मेवाद्रिगुवचनागिरापदवत् सर्वदाव कृत्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। इरापदस्थाने तु विधीयते एव तस्मिन् विहितो गिरापद
वाचिनि तस्मिन्नवगच्छति। अनुवाद एव गिरापदप्रतिषेधः। न तु वषड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति विधिः एव का
रश्रवणाद् न चतुस्त्रिंशदित्येव प्रतिषेधविधानं स च प्रतिषेधः चतुस्त्र प्राप्तिमंतरेण तीति विहितप्रति
षिद्धत्वाद्विकल्पः। तत्रैव संशयः किमश्वस्य पठितमेव चतुस्त्रिंशद्वाजिन इति वैशेषिकं कृत्स्नं उत प्राकृतमा
पि यदापि प्राकृतं तदापि तत्पर गोपरगयोरश्वस्य च सप्रस्य वचनं षड्विंशतिरेषां वंक्रय इति गतं तूपर गोमृगा
योः समाम्नातं वचनं तं अश्वस्य षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति एवमश्वस्यापि मद्रिगुवचनं कृत्स्नमिति। तत्र
न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यनेन पठितायामेव गिरापदवच्चतुस्त्रिंशत् पदप्रति

षिद्धय षड्विंशत्तिपदमिरापदवत् नि... क्रियते नत्वयं समस्तायत्कूचः प्रतिषिध्यः तस्मात्सैव षड्विंशत्तिपद
यु कावचकुर्व्यतिचोदकप्राप्तान्ग्रे गुरुवचनस्यानिष्टत्वोरिति प्राप्तमुच्यते । एवं द्वारोपूर्व कृत्वा नन षड्विंशत्तिचो
दना चतुर्विंशन्निषेधे चेचनानुवादोस्य समजवी । कूच एव निषेधे तस्तथा सातिर्देश चोदद्वाराद प्राप्तं षड्विं
शति रिति कूर्यादित्यनुवर्त्यते । प्राप्तं तोपि वचनोत्क्रियमाणे षड्विंशतिरिति क्रूर्यादिति वचनादेवमेव
कूर्वमप्यो नसमस्य वचनान्तरा इति तद् इदं मंदो । न घुनेन षड्विंशतिपदं विचीय ते चतुर्विंशन्निषे
चपरत्वाद्वाक्यस्य तद्धि भेदो वाक्यभेदादेवत्राहुः पर्व कावा वाक्यान्तिर्दिश्यते विकल्पनुमितपुर्न । तस्माद्देषोत्र
वाक्यार्थः न चतुर्विंशादिति प गिर्ते कूर्यान् किंतु यथा प्राप्तमग्रेगुरुवचनमेवेति तस्मात्समस्य कव
नैप दे चवैश्रोषिक दृग्वचने ॥ वनिष्ठुमस्य मारा विष्टो कैमन्यमानो दृति । अत्र रलयोरैक्येन उरूक
न्निकालन माशंक्य वपाग्निकालन मुक्त्य यत्नेन वपोद्धरणी येति वाक्यार्थः । तस्मात् पा वि दृष्टा कृ । प्रशासा
वाकू रुणु तादित्य त्र अप्रसिनेत्याशंक्य प्रशास्त्रो यविकलाविति समाहितं । तस्माद्वाकुविदृष्टाकू रुः ।
चयेनमस्यवकूः रुणुतादित्य त्र श्येन सद्वाम्नित्याशंक्याग्न विकल्पमिति समाहिते । अन्यथाग्रहणार्थ
अरूचततूवंचेतिव्युत्पत्त्याग्निकानं

22 २२

तास्मात् । आग्निहोत्रे श्रूयते । अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे
उद्वायेदिति । अत्र दर्शपूर्णमासतस्याग्नेरुद्धानं न दृष्टिनिमित्तं । अग्निहोत्रहोमाय उद्धृतस्यैवाग्नेरुद्धानं
दृष्टिनिमित्तं । अग्निहोत्रस्य आहवनीय इति श्रूयते न त्वयदाग्रयणमापन्नमग्निहोत्रकालेऽ
हुतेन तदादृष्टमिष्टिर्न्यायाविरुद्धप्रायश्चित्तान्तरं दर्शपूर्णमासप्रयोग आहरणे क्रियमाणे अग्निहोत्राङ्गाहृतत्व
करणमंत्रावाचत्वा होत्रे त्वादिनिर्प्रयोक्तव्यः कालान्तरावाप्तेः । आदित्य प्रायणीये श्रूयते तत्र पयसि चरुदेवता
संबंधि प्रदेयं हेनेन विज्ञीयते तेन नप्रदेयमर्मवत्सापाकरणादेः पयसि प्राप्तिः पयो विकारत्वादिति देवता
कृतचरुविषयो यागएव प्रविज्ञायते विचीयते तेन नवाक्यभेदः । अप्सु दद्ये गर्भये स्वविष्ठा सानिद्वाय प्रदाने
द चाभिचरुश्च घेऽणि श्रूयतां वि फले शापिविशाय श्रुतेचरुमिति द चोमितयो सप्तमीनिर्दिष्टाऽपूर्ववत्प्रदे
यमनिवृत्तमाहृत्या वपए व कुर्मा विधानाभावात् वृत्तया प्रदेय चमा । य प्रश्नवाचः स्यात् तत्सोपावास्यानि
श्रुताव सान्नपाकृयति यमध्यमाणां । विष्णुवाग्निपिविशाय श्रुते चरु यस्थ विष्ठा सानिद्वाय प्रदाने दचानि
चरुमिति चरुं प्रत्यक्षमप्सु दयोर्विवन्प्रदेयत्वमाशंक्य अपूर्वकर्मविधानात् अप्रदेयत्वमिति सिद्धान्तितं
ज्योतिष्टोमे पयसामैत्रावरुणं श्रीणातीति श्रूयते तत्र नमप्रदेयत्वं पयसो विधीयते किंतु सोमसंस्कारत्वेन त

23

नलप्रत्येच मो॰ क्रयादयः प्राप्नुवंति ॥ द्विमानायपरस्वत आज्यतत इति प्रकृत्य श्रूयते पर्याग्निकृतानारण्या
नुत्सृजतीति तत्र पूर्ववाक्ये देवताश्रवणात् आग्नावैष्णवि: तत्र वाक्यपर्याग्निकरणान्तानारीतिशुद्धानि विधी
यते । वाक्यपात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्य पर्याग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतं तत्र पुनः श्रूयते आज्येन
शेषं संस्थापयतीति तत्र संशयः किं पूर्ववाक्ये नैव कर्मान्तिम पश्चाच्छेषस्य स्थाने प्रतिनिधिर्वचनेन द्रव्यं विधीय
ते किं वा कर्मान्तरं विचार इति तत्र शेषशब्दात् संस्थापयतिशब्दाच्च तत्रैव प्रतिनिधिः न कर्मान्तरं देवताभावा
दृष्टत्वात् कथं कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः इतं यद्यपि देवता न श्रूयते तथापि प्रकृतं पात्नीवतपदानुषंगात्
कर्मान्तरं विचे: शेषसंस्थाशब्दौ विसादृश्यात् न यपात्नीवद्देवत्यत्वेन तद्यागः पात्नीवतमाज्यं कुर्या
दिति । प्राकृतार्थपतितान्यकार्यतो मंत्रसामविषये च संस्कृतौ । एवमूहविचारश्च चिंतितो वा च
चिंतनमतः करिष्यते ॥ इति नवमाविषयः ॥ प्राकृतार्थपतितान्यकार्यतो मंत्रसामविषये च सं
संस्कृतौ । एवमूहनिचारत्रा चिंतितो वा न चिंतनमतः करिष्यते ॥

२३

सर्वेषां रूपरसादीनां तिरोभावोऽप्यग्नीनां व प्रादुर्भावः पाकोपघप्यराकम् तथापि लक्ष[illegible]तापमात्रस्य विधानात्तावन्मात्रं कर्त्तव्यं

तजस्तूपेय

यदा सम[illegible]कार्यं [illegible]कीकरणमात्रेणाकृस्तादास्तुतरा ४

न्नारं गोपालभट्टाः । द्वेशमेवाधारितं । सवजकातिवदितिशब्दस्या[illegible]ततोवर्गमपि अवघातादिविषयत्वं त्यक्त्वा त[illegible]तिरिक्ता

सत्रत्रिविधोथ गविषयत्वकल्पनं । यथा प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इत्यत्र चरुशब्दस्य धर्मातिदेशकत्वे

लोपात्सत्यो नावघातेऽप्यनुष्ठापार्थत्वानुकर्तव्यो वघातः चरुशब्दस्यालुप्तार्थ जो क्षपणादिधर्मातिदेशकत्वेनाप्युपपत्तेः । श्रपणं तु

नालिवेधोत्थेति २ पचेऽप्यपतीतिर्वचनाद्भवत्येव । तथा दीक्षणीयादिष्वारंभणीया न कर्त्तव्या । तस्याः आभरे द्वारत्वात् दीक्षणीया

दीनां च ज्योतिष्टोमारंभेणे नारध्यत्वात् एषगारंभा[illegible]वात् । ऐकपालसाधनत्वेन समप्रधानानामपि [illegible]ष्टिपु[illegible]सो

मानां साधारणारंभत्वात् । द्विष्टिविकारेषु न पृथक्कर्तव्या आत्मीयारंभरूपद्वारलोपात् । आरंभणीयाया इष्टिवि

कारत्वेऽपि न तस्याः आरंभणीयापेक्षा भवति तद्विधानवेलायां तस्या इष्ट्यंगत्वेनावधारणात् तद्व्यतिरिक्तानामेवां

गानामतिदेशात् [illegible]स्वस्थले वाल्लीपूर्णो भवतीति तस्यानापत्यायां स्वस्थले वाल्लपाः स्पयम[illegible]ताहोतव्यमिति स्यपाहुति

र्नकर्तव्या द्वारलोपात् स्वदेशाविषयतायाः एवं तस्यापकृष्टिभोजनेविधानात् छेदनाभावात् [illegible]स्यापाकाहुतिं जुहो घ ०

तीति स्वस्थले वाल्लपां स्यापाकाहुतिरपि न भवति एवं प्रवृत्ते न स्याणोः सन्निहितत्वेन तत्रांशक्रियमाणापास्तस्य स्वाहा

स्कारत्वात् स्यापाकाहुतेः [illegible] स्वस्थले वाल्पामप्राप्तत्वात् स्वाहाकारं यजतीति तु नमः यज्ञेन यक्ष्यमाणानामित्यादिदेवतासं व १

स्वाहाग्निस्वाहाकारमिति १ स्कारकः । अस्यामग्निस्य करणत्वेन वगतेः मांसवर्णिकदेवताकल्पनायोगात् विद्धं यजतीति वस्वाहाकारस्यैव

संस्कारत्वसंभवे आराद्दुपकारकत्व[illegible] [illegible]हाकारमिति वद्वितीयपा

र्श्वा १

सौपर्णादिषु

24

नतात्वावगतेः स्वाहाकारस्य तावद्देवतानान्यत्रोपयुक्तेति नतत्रोपयुक्तेति संस्कारक इति नैगमेनाग्न्यादिपदा
नां निर्दिष्टमिति प्राप्ते निर्दिष्टमिति सिद्धान्तः क्रमप्रकरणाभ्यां मंत्रस्यांगत्वावगते मांत्रवर्णिकदेवताकल्पनातः स्वा
हाकारशब्दस्य वचनगतस्यान्यायेन नामधेयत्वात् आग्नेय आज्यभागस्तु न प्रधानदेवताया अग्नेः संस्कारः
आवाहनादिषु अग्निमाहवसोममाहवेति नामधेयत्वग्निशब्दस्य दृष्टः पाठात् देवतांतरत्वावगतेः ततश्च सौपर्णा
ग्नेर्निर्वपत्वदि अग्नीषोमीयादिविकारेषु अग्निरेव भवति आग्नेयोमीयस्य च पयोश्च यदग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनु
राज्यभागदेवता निर्वर्त्तते तेषु पुरोडाशीयपुरुदेवतासंस्कारकः दृष्टे संभवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात् ततश्च विकृति
षु देवतांतरवतीषु अग्नीषोमौ निवर्त्तेते। सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुशब्दस्य स्थालीवचनत्वेन तस्या रवत्रे देयत्वात्वा
कृतपुरोडाशानिवृत्तिरिति प्राप्ते अन्नवचनत्वावितान्तरस्यप × लोकप्रसिद्धेः × ओदने याज्ञिकानां प्रयोगाद् दधिति प्योदने
नेति वाक्यशेषाच्च चरुशब्दस्यौदनवाचित्वे नौदन एव प्रदेय इति। सचौदनः स्थाल्यां श्रपयितव्यो कपालगतोष्मणा व
रूपाकाभावेन कपालबाधितत्वात् उदकोष्मणा हि चरुः पच्यते उदकधारणार्थत्वेव कपालस्याशक्तत्वात् कार्यलोपश्चेत्
अत एव स्थाल्याः क × स × पालकार्यकरत्वाभावेन न तद्धर्मत्रेणोपधानं तथा हि कपालेषु नोपस्तरणाभिघारणे क
र्त्तव्ये हविषः उद्धासंसर्गार्थत्वान् तयोः कपालानां च संसर्गाभावात् [illegible] ततः संस्कारको [illegible] भक्तस्तदापि [illegible] षु कर्
[illegible] धायद्यापि १

२४

सं
पर्यन्तव्याः २

८२

।सहोपसंहृतानां भक्षणं यथाकालमेव चोदकेन तथैव प्राप्तेः। ३
संस्काराभावेऽपि भवत्येव शुश्रूषाकारं भक्षयतीति वृत्ति करण विशिष्ट भक्ष विधानात् शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे तु भवत्येवावचनं
तु तदा गुणविधिः। तथा तेष्वेव होमाशिष्टबलधीकरणं पुवाकं कालान्तरे तेन कालभेदेनोपाहा अपि सहैवोपकर्तव्याः एकपदसं२
ति२ धा ब्रह्मण्यानुपहरतीत्यसह त्वविधानात् तथा तेष्वेव साक्षिताअध्वर्युपदिष्टे कर्तव्यौ भक्षास्ते भ्यो यन्नायेते सर्वे ब्रह्मणे परिहरतीति परिह
रणोपसर्वादृशोन ब्रह्मसंबन्धविधानात् अन्यथावचनानर्थक्यात्। अत एव वचनं धीकरणं इदं ब्राह्मण इदं होतुरित्यादि व्यपदेशः श्र
रुपदलेषु न भवतिविश्वधीकरणस्य चतुर्णां भक्षणार्थत्वात् व्यादेशस्य च व्यवस्थार्थत्वात् तयोश्च तत्रासत्त्वात्। ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां द
दातीति दक्षिणायां आनतिरूपदृष्टप्रयोजनसंभवे दृष्टार्थत्वयोगात् सत्रेषु यजमानानामेव ऋत्विक्त्वे तेषां च स्वयमानतत्त्वा
न्निवृत्तिः। भक्षाः सत्रेषु न निवर्तन्ते शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्। न परिक्रयार्थी भक्षाः देवतायै संकल्पितस्यानीशानो यजमानस्तेन परि
क्रेतुमशक्यत्वात् वरणं तु निवर्तते एवं तस्यानन्यार्थत्वात्तस्याश्च यात्रामात्रानन्वन्तवृत्तिकार्थं वरणं अतो ऋत्विक्संपत्त्यर्थं वे
रणं सत्रेषु कर्तव्यमिति वाच्यं कर्मकरत्वे हि ऋत्विक्त्वं स्वार्थं कर्म कुर्वाणेषु न तद्वरणेन संपादयितुं शक्यं अतो न सत्रेषु ऋत्विक्
सत्राद्‌दवसाय पृष्ठशमनीयेन सह स्वदक्षिणेन यजेरन्निति तत्र वाजपेयस्येव बृहस्पतिसवः पृष्ठशमनीयः सगोंगमिति प्राप्ते
उदव सायेति शब्दस्य निरवशेषसमाप्तिरूपत्यागवाचित्वात् दक्षिणाश्रवणात् अन्तोगमितिन्न प्राकृतं वरणादि निवर्तते वा
जपेये ह्येवं नेति तु प्रयोगसमाप्तिर्गम्यते वृत्तिसत्रे यजमानकर्तृकं सुदवसानीयेवालिकर्तव्य मिव नतयोपित्तिक तत्सं।
सवदृष्ठशमनीयो यजेरन्नित्यास्व्यातोपात्तस्य बहुत्वस्याविवक्षितत्वात् सहैक कर्तव्य इति प्राप्ते उदवसाय त्वाज्ञ्य ति२
पान्निरपेक्षकर्तृकोदवसानसमानकर्तृत्वावगमात् तेन यजनस्य बहुकर्तृकत्वावगमे बहुभिरेव कर्तव्य इति। प्राप्त प्रश्न वर्णा अ
ति२ प्रसिद्धांत तेन ४

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति कामेष्टिः सारस्वतसत्रस्थाद्याकूतमंगमितिरूपा वदस्तिर्वीहिर्जिवरि धर्मवल्ल आकूतं यजमानक
र्तृकत्वं तस्यां भवतीति प्राप्ते वदंहधर्मोः पदार्थानामंगयुक्तं यदष्टवेषु न भवति कर्तॄणां प्रयोगात्त्वान्न यजमानकर्तृकत्वं बाधइति ।
अश्वोच पुरस्तीव धेनुकेदधुरिति दानं तु दृष्टार्थं । अग्निहोत्रहवण्यां निर्वपतीति अत्रा निर्वाप: पवमानहविःषु वोदकेनु प्राप्तेन कर्तव्यो
पवमानहविर्वेला यामग्निहोत्रहवण्य ×××ावेन वैगुण्यादिति प्राप्ते हविःसंस्कारार्थत्वान्निर्वाप प्राप्ते सादेगभूतानि होत्रहवण्या अ
संभवाद प्राप्तेन्नोस्ति वैगुण्यमिति कर्तव्य एव निर्वापइति । बार्हस्पत्ये नैवारश्चरुः सप्तदशशरावः क्षीरे भवतीत्यत्र वोदकप्राप्ते वल्कु
संख्यानुदृष्टि विशिष्टे निर्वापेनोभयानुष्ठानमशक्यत्वात अन्यएकबाधसंभवे वोभयबाधायोगात्तत्र च मुख्यत्वात्संख्यानुग्र
होज घत्वेल्ला द्वमुष्टि लोपइति । धेनुमालभेतेत्यादिषु गोरनुपदेशेपि धेन्वादि शब्दानां गोरसाधारणगुणवचत्वात्प्राकृताजद्र
व्यनिवृत्तिः आनुमानिक वोदकानुरोधश्रुतौ शब्दानां लक्षणात्वप्रयोगात् । यत्र तु साधारणगुणवचनः शब्दोन तत्र प्राकृताज
द्रव्यबाधो यथा वांधं चेतमित्यादौ दधिमधुघृतं पयो धानानुदकं तंडुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यत्र तंडुकेषु प्राप्तेषु नियम
मोवघातादयश्च निवर्तंते उपदेशेनातिदेशेन वा अपरता प्राप्ते रवैहाणां वैहाणां वा लोकसिद्धानामेवतंडुलानामुदानात् । यत्र तु व
दोत्र पर्वतैर्हविषः स्वयं कर्तव्यत्वात्प्रकृतिनियमो वघातादयश्च न बाध्यंते । पित्र्यो वार्हिषद्भ्यो धानाइत्यत्र धानास्कृविघातापत्तेर
नष्टानो ××× निवर्तंते इति प्राप्ते अपणोत्तरकालं प्राप्तोपि अवघातक्रममात्रं बाधित्वा हर्वकर्तव्य इति भाष्यकारः । कर्कादिकारस्तु
धानानां देवतासंयोगेन प्रदेयत्वाच्छरावि न यथाप्रकृति अवघात प्राप्ते न क्रमबाधोपि इति मन्यते । पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योभिवा
न्यायेदुधे मंथं इत्यत्र मंथे पेल्लुयेषण अपणयोः क्रमबाधः प्रकृतौ हि पुरोडाशानिर्वर्तकः पाकः अस्यातिपषणोत्कर्षेमन्त्राक्य इति पाकाल्क
र्वेषणं पेषणमेवेलसक्तुभावापादनाय भर्जितिपुतं दुकेषु भेनन्तरपाक इति ।

पा ६
२५
२

यत्र प्राकृतमंगलप्राकृतगुणयुक्तं श्रूयते यथा एकादशप्रयाजान्यजतीति तत्र श्रुत्यनुग्रहानुकूलविशेष ... विप्रयाजादिविधीयमाने ... गृह्यमेधीयाज्यभाग नकृतोपकारेणानेराकां क्षात्प्राकृतीतिकर्त्तव्यतानिवर्त्तत इति माषवि ... विधौ गोरवाशोदके प्राप्तसप्ताज्यानुवादेन गु-
णमात्रविधानात्प्राकृती तिकर्त्तव्यता बाध्यत इति यत्कुर्वे वाजिनमासादयति यरिधौ प ... निपुंजीतेत्यत्रापि प्राकृतासादनान्तियोजनानु-
वादेनोत्कर परिधौ विधीयते नापूर्व आसादननियोजने ती क्षणाग्रस्यादित्युत्करस्यदृश्यतां मणीपस ... विमानमाश्रित्यतपोसंम
वात् हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामग्र इत्याघारमाघारयतीत्यत्रोत्तराघारे मंत्रविधिः एवं स्यामंत्रलेन मंत्रकार्याभावात् अग्नीषुकृते तेआकू-
त्ये प्रयुजे स्वाहेत्यादि मंत्रवती षु ... दीक्षाहुतीषु ... आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादयोपरेषणत्राः षड्‌दीक्ष पत्नीतिदी
क्षार्थत्वपाविनियुक्ताः न प्राकृतान् बाधेत द्वादशाजुहोतीति दीक्षाहुतीनामभ्यासप्रमुत्रयोपपत्ते अग्न्याधेय नैमित्तिके पुनराधे
ये पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः इत्यादिका दक्षिणाऽन्याधेय दक्षिणानामेकादेयत्वे वमादीनां निर्वीतिकाएककार्यत्वात्
व्रज्यभयादिदातीति विधानतरशेषस्य पूर्वेद दृष्टोपमानापेक्षयोपपत्तेः वासोदक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति वासोवत्सं प्राकृतद-
क्षिणया निवर्त्तयेत् तत्कार्यकरत्वात्तद्धर्मो लभते पाकस्तु वा ससिकायोऽनवादृष्टे तत्वविधानापत्तेर्न भवति अभिघारस्समानकार्यत्वात्
णमपि स्यादिमाः तत्प्रयोजनस्यात्राभावान्न भवति गोश्वाश्वश्चाश्वतरश्चगर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य
द्वादशशतं दक्षिणेति अत्रा द्वादशसंख्या गवादिषु देशेन विधानादेकैकस्येति प्राप्ते गवादीनां दक्षिणत्वेन तदंगत्वेन च संख्यामात्रविधा
नेवाक्यभेदापत्तेरुभयविशिष्टदक्षिणाविधौ तत्रैकैकस्मिन्द्रव्ये निविष्टायां संख्यायां संख्यानैशिष्ट्यसिद्धेर्महोपकारकत्वाद
तिविद्वत्वाम्नुरुष्य त्वात् गवामेवसंख्येति स्यात् दक्षिणाविभज्यदेया कर्त्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति परिक्रयार्थदानो ... त्वात्मतिरुक्ता

तेषां — नमोदृते॰

दृ

स

26

सर्वविभागो भाक्तिनः तृतीयिनः पादिन इति समाख्यानानुरूपः क्रियादावसंभवाद्विभागः। धेनुर्दक्षिणेति धेन्वादाक्षिण्यविधानाऊवादी
नां बर्हितानां दक्षिणात्वसमस्तागवादिनिवृत्तिः। एकां गां दक्षिणां दद्यादिति एकां दद्याच्चां वशामिति विधाने वैरूप्यापत्तेर्गोसंख्यासंबंध
विधानाद्द्वादशसंख्योपानिः। वृत्तिर्न सर्वस्य दाक्षिण्यस्येति। एकां दद्यादिति दानान्यपविधाने पि प्रातिपदिकाभिहितसंख्यात्वसामा
न्याद्द्वादशत्वस्यैव निवृत्तिः। जिनत्सः स्यांडः सोमक्रयण इति सोमक्रयणानुवादेन जिनत्सविधानात्सर्वक्रयद्रव्यनिवृत्तिः। आका
शेन धार्यं वेददातीत्यत्र नु आकाशेन धर्युभागस्य निवर्त्तको दानानुवादेन आकाशविधौ अध्वर्युशब्दवैयर्थ्यापत्तेः आकाशाध्वर्यु
संबंधविधानात्। अध्वर्युआकाशविशिष्टदानांतरविधौ वा ध्वर्यो नतिरूपदृष्टप्रयोजनत्वेला तद्भागस्यैव निवृत्तिः। अन्वाहार्यं
दक्षिणा स ब्राह्मणे देय इत्यत्र अन्वाहार्यस्य दाक्षिण्यनिर्वर्त्तकः धेनुवद्दाक्षिण्यविधानात् तद्वदेव सर्वेषां दातव्यः आह पुर
यांतरे प्यापनीयतेस्य ब्राह्मण इति तेषां दक्षिणाभावे पि प्रकारांतरेणानतिः कर्त्तव्या। सोमचमसो दक्षिणा स ब्राह्मणे देय इत्यत्रापि अ
न्यवत्सर्वनिवृत्तिः। सोमचमसो ब्राह्मणे दक्षिणा देय इत्येकवाक्यमिति कृत्वा वितायां तद्भागस्यैव निवृत्तिः। ब्राह्मणे दक्षिणेति लक्षणया
ब्रह्मभागं दक्षिणाशब्देनानूद्य सोमचमसविधानात्। यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीत्यत्र यजुर्युक्तं ददातीति दानानुवादेना
ध्वर्युविधानान्न तद्भागस्यादिनिवृत्तिः। सप्तदशारथाः सप्तदशदास्य इति रथादीनां दक्षिणात्वेन विधानाद्यजुर्युक्तरथस्य द्रव्यां
तरसहितस्यैव दानमाहुः। सोमः होतृप्रभृतिहोमानां नारिष्ठकार्यकरत्वात् वा द्वौ भयेषां समुच्चयः। वारमपंवर्हिरिति बर्हिः शब्दलक्षि
ते कुशाः कार्यविहिताः शरैः कुशानां बाधः। रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीत्यत्र षष्ठीसमासपदे पूर्वपदस्य लक्षणापत्तेः समा
हारद्वन्द्वाश्रयणात् रथघोषश्च अप्राकृतत्वात् रूपाकरणसाधनत्वं ... निवर्त्तकाविधिरिति समाहाराश्रयणे पदद्वयेल

२८

३

क्लिनुसप्तुवयरं व

चार

दाणाप तेषष्ठी समासाम अयणाद्य परस्यैवोपोद्वद पोर्निवैतन्कः। पत्रविहितोनामसंयुक्ता ग्रहा अ कैः इति शुक्रं गृह्णातीति तत्र

वैकृतैर्न प्राकृतानिइन्द्रवायवादि ग्रहाणां बाधः ग्रहणानामदृष्टार्थत्वात् एकेन पदद्वंद्वं तदन्येन क्रियपंत इत्यत्र मानाभावात् यदपि देवतासंयुक्त

बार्हस्पत्यं गृह्णातीति तत्रापि प्राकृतग्रहानुवादेन देवतामात्रविधौ बहुवचनापत्तेरगत्यादेवतासंयुक्तग्रहणविधानात्तयोर्ग्राह्यपार्थक्यम

मिथुनपाः दिधुदुं दुमयोन दृष्टेति परस्पर उपगायंतीति ग्रोपवयामर्कैगानं उपगानं सामाधिकरणपात उप यप स्वदुदुस्या दृ गानस्यप्रकरणीत न ४

तेनप्राकृतानां सामगानस्योपगानं एतास्विजांतानिवृत्ति कोत्सं भवति का एवं भवतीत्यादीनि पावंति स्तोत्रविशेषासुयुक्तानि सामानि

तेषां लिंगप्रकरणाभ्यां स्तुतस्य पर्यावगतेः तावतामेव प्राकृतानां निवृत्तिः स्तोमविवृद्धौ प्राकृतेर्वैकृतानां विरोधात्समुच्चयः तोचयनमा ना ६

तेषुगायत्री वृहत्यनुष्टुप्सु त्रिवृत्तिह वै मत्स्योदरातिरात्रश्चीरुत्यनुष्टुप्त्रस्त्रेवावपंस्यत एवोद्वपंतीति वचनात् अनेन हि अभ्यासस्याकृत

त्वात्सर्वत्रस्तोमविवृद्धौ आवापे प्राप्तेऽन्यत्र परिसंख्या एतैतेन स्तोत्रीं तरेषु अगत्याभ्यासेनैव पूरणं आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादौ अग्न्या

देर्देवतात्वेंऽके तद्वाद्धेरुपमानत्वेऽद्देशश्चत्राष्टौ अग्नेरनकारेणतस्याप्रवृत्तत्वाद्विदोषमदोप x रणमतरानेति तदपेक्षायां विधिगत

स्यशब्दस्यसंनिधानात्तदुच्चारणमेव विधीयते अग्नये देवताये अग्निशब्दमुच्चार्य हविस्त्यजेदिति एवं तु आग्नेयपाववापेक्षान्यतर

स्योच्चारणं स्यात् अतो अग्निशब्दमुच्चार्य त्यजेदित्येव विधीयते अर्थस्य देवतात्वमुन्नहयेत तु भयथानिगमविधिशब्दनियम इति मेषु ५

निगमेषु पाठस्तु देश विशेषनियमार्थः स्विष्टकृदुकारेवनस्पतियागे निगमे विधिशब्दैर्वाभिधानं प्रकृतौ विधिनिगमभेदेऽपि

आर्थिकत्वात्तस्यानतिदेशात् अग्निवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीत्यत्र यदिस्विष्टकृतौ यजतीति स्विष्टकृद्गुणकां देवतामुद्दिश्य तदग्निवरु

णाविति विशेष्यादृतयोरग्निवरुणयोर्विधानान्निगमेषु सस्विष्टकृद्वयोरभिधानं अग्निं यजतीति गुणलोपः स्विष्टकृतः सर्वत्र

आनुयाजिकः स्विष्टकृदावापिकस्य स्विष्टकृतः संस्कारार्थः दृष्टार्थत्वात् याघुड्या उच्चारणमपि संस्कारकर्मा तेनभिन्नदेव

तेनावापिकदेवतान्तय आदिस्रेव x

तासु विकृतिषु बाधः । मनोताया अग्निद्वारेणाग्निषोमप्रकाशकत्वादिकृतिषु यथादेवतमूहस्य प्राप्तस्य पशुपन्यदेवत्यः पश्व
राग्नेय्येव मनोताकार्यं तेनेन निवारणादग्निशब्दाबाधः । एषदाज्येनाग्नेन्यजतीत्यत्र न एष दाज्यं इङ्ख्यातरं एषड् ... पुपन्मापि
रिति नक्षित्रतारूप एषमाग्नेणकमाज्यमेव स एषदाज्यं तेन देवानाज्यपा मित्येव निगमाः नष्टबंज्यपा इति । घायादृष्टिव्य एककपालः वे
श्वदेवस्थिकपाल एकास्सामिधेनीत्यत्र प्राकृतानामादितएव पादानं तथैवोपस्थितानां परित्यागकारणाभावात् अब्बशिष्टानामपी
ग्भावाद्बाधः । पञ्चतुप्रकरणपठितामेकदेशग्रहणं यथाम्नावा भूतार्थानां ग्रहणं स प्तभिराध्यनोतीति वारणात्सर्वेषामेगत्वाव गमाद
नियमः । एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति सामिधेनीविवृद्धौ न प्रकृतिवदभ्यासेन संख्यापूरणं त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामिति अभ्यासौ बाधा मात्र ६
नात् अतोवशिष्टानामाग्नेयीनां दाशतयीभ्य आगमः । तासां च संख्यानुवचनस्याविशेषात् सामान्यसंबन्धेभिर्ला द्वारविज्ञेयत्वाभावः ॥
षोडशिना वीर्यकामस्तुतेवाक्यात् तु रूपार्थ षोडशी । अप्यग्निष्टोमे गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्यो इतिरात्रे ग्रहणस्येति द्वयोः तिशोम प्रकरणाम्नानात्रैव गब १
३ हनि राजन्यादिनिमित्तकः उत्तरेद्वि राजस्येति प्रकरणाम्नानोपिनकृतो विकृतिधर्मे नैमित्तिकः स्ववत्तीप सवत्र ग्राह्यः यत्सातः स्वनेग्रहीपा भवेत्
नञ्जोनेषोडशीत्यादिनास वनद्वयं विधाय तत्तीय सवने विधानात् आग्रयणात्षोडशी गृहीतव्यः उक्थ्याल्लिङ्गृह्णातीत्यत्र चत्वार्यः मासात्प्रवर्तते
मीतिवद्दिक्शब्द निमित्तत्वादुक्थ्यादूर्ध्वकाले इत्यर्थो भवति । आग्रयणाद्गृह्णातीतिवचनात् । एवं च परां च मुक्त्या ग्रोड्येन गृह्णातीतिशास्त्र
तरवचनेन समानार्थता भवतीति तस्मादुक्थ्यादपि ग्रहणं भवति । स च संस्कृतशास्त्रः स्यात् एकविंशस्तोत्रं भवति हरिवत्स्यतइति तत्पोस्ते दंग २९
त्वेन विधानात् एवं च वचनात्संस्थान्यथात्वं अग्निष्टोमसंस्थत्वक्थ्यसंस्थ्यात् ... राजन्यस्य न किं तु षोडशिसंस्थ इति । उत्तरेद्युर्निर्दिराजस्येति
सामर्थ्यवचनेन सर्वद्विरात्रादिषु आप्तोर्यामसोद्विरात्रे षोडशपुनरुत्तरे पुनः श्रवणात्मारिसंख्यायतइतीके चेत् तत्तस्यादोषत्वात् पुनःश्रवणं व्यर्थमिति ।

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्येतिरकस्याहीनस्यैकस्मिन्नेव चतुर्थेऽहनि तस्य ४ न पुनश्चतुर्थेऽहनीत्यातस्मान्नैवेग्रहणं तस्याप्रमत्तान्नेतीसातुल्या पया
तानुवादः ॥ बदिजगत्सामाग्रजणाग्रानिति आग्रयणाग्रकरणादुक्ष्यतेजगत्सामशाइस्यजगत्याभुत्पन्नं सामोजगत्सामतघत्रे सजगत्सा
मेति योगिकस्यज्योतिष्टोमे प्रस्तोगईशानमस्यजगतइतिजगच्छंदवत्यांउत्पन्नं रथंतरमेवजगत्सामतत्सामाजगत्सामेति ज्योतिष्टोमेप्रवृत्तोल
क्षितलक्षणापत्तेः ॥ अतात्रताविशेषद्वैविध्याद्द्विविधो द्वादशो व्यूढः समूढश्च अंत्यः न्नत्वर्थः आघस्तैपुरुषार्थः वाचंजपसत्वेपिका
मवाक्यस्य व्यूढस्यलोकाप्रसिद्धेस्त्यक्तियाक्यापेक्षत्वात्दध्यादोलक्ष्नेवभिस्तृ भयायेता ॥ यानद्ध्यादिवदुभयार्थः कलु ४ यु
सामो वाचेत्स्यर्थवादकल्पितविपूर्णो ४ धिज्ञाक्तिमारकंसामक्व येन्द्रपतेसोत्रीयंमितिवचनेनक्रचविधानात्क्वनेगेयानिसामानि
रथंतरे अस्तूयमानेसंमीलयेस्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेतिस्वर्दृक्छंदस्य सर्णां स्येगेनस्यवातदंगत्वेसंमीलनवाक्यागाक्यसे स्यस्तोस्वर्दृक्शरिः
कालक्षणयातदेकवाक्यतारथंतरे स्यस्तूयमानेसंमीलये दास्वर्दृशं वारणादितिति ॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठो ॥ रवतीतिलक्षणयापृष्ठानिकानि
पृष्ठस्तोत्रसाधनानिरथंतरादीनि सामानिवचनात्तिदिष्टानितेषांच रथंतरबहिःपवमानेकुर्यादाग्नेये हहन्म ध्यतइतराणिवैराजप्रभृतीनि
पृष्ठइतिवचनेनतत्स्तोत्रे विधानात्स्व पृष्ठस्तोत्रस्थानिवेशात् ॥ संसवेन्यकुर्यादित्यत्रतूभयोः पृष्ठसाधनत्वतेनविश्वजिद्वचनाभावात्
अस्यविकल्पेनप्राप्तयोः समुच्चयपरत्वात् ॥ अतएवोपवतीरथंतरपृष्ठस्यप्रतिपदंकुर्यादग्नवतीं बृहत्पृष्ठस्येतिनिरपेक्षतत्तल्लिंगेन
कंनाभवति ॥ वृक्षयोर्वैरूपसामापोडशीवैराजसामेत्यत्रवैरूपवैराजपोषपृष्ठवनिवेशात् ॥ रथंतरसामाबृहत्सामेतिपृष्ठविषयनि
दृशसामान्यात् ॥ संस्थिते पृष्ठ्येषडहे मध्यारापेदितिमध्यशानंषडहांगं वाक्यात्नातिमस्यनपरिशिष्टंशस्याप्रकृतेर्नतस्यादौ अनु
ष्ठानेपिषडहांतएव ॥ षडहेपृष्ठोचसर्वाणितद्विषयत्वापोरोपरमारुव्यसंस्थाःसं पत्तिमित्तस्येकषडहांते भावात् ॥ पत्तलप्र
स्थानीयमपिसंस्था वादिभिर्यैवायः तत्रभेदनेव © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकृतिवत् ८

ज्योतिष्टोमाद्यं मध्य

सर्वात्मकेपि द्वादशाहे दीक्षितानामृत्विजां ब्रह्मचर्यस्यातिदेशोपि तद्धेशान्नं प्रतिषेधेन यत्यक्षस्य मधुशनस्य बाधा योगात्कर्तृत्वं मधुशानो
सत्रेषु यजमानै [illegible] रवं ऋत्विजः ये यजमानास्त ऋत्विज इति वचनात्यजमानोद्देशेनार्त्विज्यविधानेन तस्यासाकृतकार्यता यत्र यजमाना ना
मार्त्विज्यकर्तृत्वं तथा विधानात्। अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यत्र पशोर्देवतासंयोगेपि हृदयादीन्यवदानवीहि न पशुः तेषां हृदयस्याग्रेव
पत्नी निर्हविः संस्कारा [illegible] यदानसंयोगात् देवतासंयोगस्य बहिः प्रकृतित्योपपत्तेः तानाज्ञिवैकादशोवलानतामेवावदानसंप
नात् अन्येषां सह विद्धमाना मावात् पशौ वस्थिरस्य हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ त्र्यंगैः स्विष्टकृतं यजतीति वचनात् अंगानुवादेनन्नित्यविधाने
त्र्यंगैरित्येकस्य पदस्य विधायकत्वानुवादकत्वाभ्यामेकप्रसरताभंगापत्तेः स च यदिति यजिरेव हृदयाद्यधीलक्षयन्ननुनिषज्ञाना
मानिष्पाद्येपायागमपि प्रत्येतीति यत्पपक्षत्वादिन्याशेष प्रतिपत्त्यर्थं तथा प्राप्तस्यापि सहवचनेन विनियोगात् यत्स्विष्टकृता प्रतिपाद्यं तत्र्यं
गानीति यदानप्रतिपत्तिः त्र्यंगैरितित्वतीयया तेषां गुणत्वावगमात् प्राधान्याभूतामैनोपि आर्थिकं निर्वर्तकत्वमादाय तुल्यविप
यत्वात्तृणाभरतेवा धः अध्वर्युर्होतारं वृणीतेति अत्यंत प्राप्ता अध्वर्युर्होतुर्वि[illegible]दीयतेन त्वन स्थिनिरिंउवर्द्धयतीति वचनादिउं तर्गता
नियम्यते तस्य वर्तमानापदेश्यासरूपत्वात्तेन स्वाहोतुरिडाभक्षस्य विकारः यद्धोत्रे होतारं तितदन्धुर्द्धीमितिर पशौ मैत्रावरुणस्य
भक्षोस्ति भक्षस्य कर्तृनियमाभावेन संस्कारकत्वात् मैत्रावरुणस्य च होतृकार्ये प्रैषकरणे च कार्ये वानुवचनेकर्तृत्वात्
तत्रैव प्रतिप्रस्थानु दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता वचतीत्यवदानपक्षे स्येवेडा भक्षः अध्वर्युर्वदानपक्षे नास्ति वपाप्रदा
रे प्रतिप्रस्थातुर्वपाश्रपणादिषु कर्तृत्वात् [illegible] इला सर्वसाधनेंगप्रचारे संप्रधान्यात् गृहमेधी
ये आज्यभागौ यजतीति प्रापकाः रपाराज्ञ [illegible] तानि च सर्वाणि कर्तव्यानि अविरोधात्

श्रं १ तत्र ?

शंघंताआयएीयास्तंतिं ॰तेन पत्नीः संयाजयन्तीति शंघंतवचनेन परे छंगेष्ठकर्तव्ये पुन पत्नीसंयाजानामकर्तव्यवचनं अंगोत्तराणां अनर्त्ता
व्यताप्रतिषेधपरं तेन पत्नीसंयाज प्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थाविधानाछघंतवचनेनचतत्संस्थाविधानाद्वयोः संस्थयोर्विकल्प इति प्राप्ते वाक्यभेदप्रसं
गाछंघंतविधिरेव निस्यमाश्रितार नमिज्ञं तातिष्ठ्यास्तंतिष्ठते नानूयाजान्यद्वतीत्य त्राषिड्क्ष्ठ्व्यां तत्र यच्छ्रुर्ताभ्यामेव शंघिजाभ्यां तदंतता प्रक्तयोः
आपएोयातिष्ठ्येयोसंतिष्ठतिनोपरमविधोर्वर्णेरपि शंघिजयोः कृतयोरूपरमस्यावश्यकत्वात् अतएव न शंघिज्ञं तांगरीतिविधाने नाद्यपूर्व
ता उपस्यदाम पूर्वेत्वं सुचेणाघारमाघारयतीति कृत्स्नोपकाराघारश्रवणात् अतएव थाप्यपूर्वोऽप्सुमंतावाज्यभौ यजतीत्यस्याति
गक्रमाभ्यांमंत्र प्राप्तेरप्युमंत्ताविधिपरत्वाभावादाज्यभागविध्यर्थमेववचनं तेन कृत्स्नोपकाराज्यभागश्रवणाद पूर्वता विकृतौ चोदकेनानेकेषां
प्राप्तानामेकं प्रत्यक्षं श्रूयते यथा खादिरो यूपो भवति बृहत्सत्र भवतीति प्रत्यक्षवचनेनतन्निय मादितरस्य निवृत्तिः यत्रापि वैकल्पिकं गुणांत
रसहितं कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रूयते यथा सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामिति तत्रापि प्राप्त दृष्टेन गुणस्य विधो वाक्यभेदापत्तेर्गुण
द्रव्यविशिष्टकर्मविधिस्तेनेतरबाधः यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पंचावत्तैव वपा कार्येत्यत्रनव पाप्युद्दिश्य संख्याविशिष्टावदानविधिस्तथा
प्राप्तत्वात् किंतु अवदानोद्देशेन संख्याविधिः उद्दिश्यमानस्य न वपादिविशेषणमविवक्षितमिति हृदयादिष्वपि पंचावदानतात्त्वन हविष
स्यवदानेन संपादनोऽपि किंतु एकादशावेयशोरवदानानितानि द्विर्द्विरवद्यतीति द्व्यवदानविधानात् उपस्तरणाभिघारणाभिघारणविधानात्
अद्व्यवदानविधिबलादेव वपं चावत्तैवेत्यत्र प्रसराभंगात् अयं प्रमन्यप्राप्तद्व्यवधायेयजते महापितृयज्ञे नहोतारं वृणीते इति तत्पार्वणस्य प्राप्तौ
द्व्यवदानविधिबलादेववपंचावत्तैवेत्यत्र वरणस्य येयजामहे स्य च प्राप्तस्य तन्निषेधाभ्यां वनिषिद्धत्वाद्विक
यजतिषु येयजामहं करोतिनानूयाजेष्विति तत्रातिदेशानारभ्यवादाभ्यां वरणस्य येयजामहस्य च प्राप्तस्य तन्निषेधाभ्यां च निषिद्धत्वाद्विक
ल्पो न तु सर्वथा बाधः प्राप्तापेक्षत्वादिति प्राप्तनिषेधे कृतिर्दूना वपि भ्रष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेर्लक्षणया पर्युदासाश्रयणं अनुयाजा
व्यतिरिक्तेषु येयजामहे वरणव्यतिरिक्तं प्रकृतिवत् ॰ ॰ ॰ ॰ ॰ नसोमइति उपदेशातिदेशाभ्यामाज्यभागप्रा

भा५

वाक्यभेदापत्तेश्चर

न देवेन प्रार्थ्य यद् एव चान्यो विकृतिषु तथा प्रत्या म्नातं विधि चाधिकृ बाच्य व्यवसितं अतस्तन्त्र स्याभ्युच्चय तौर
विचेदियन्ते विधुरिता प्रयोगे यत्ता साक्षात् तन्त्र । रिचिताश्च प्रकृतौ ।
नात्रापि सोमादिदक्षिणीयादि द्वारस्य तत्र याताप्राप्ते: पर्युदास इति प्राप्ते आज्यभागविधे: साधारण्याभावेन न लोपशङ्कावितीस्य चैवैष
प्रतिपत्ते: सोमशाब्द लक्षणाप्रवृत्त्या बाधोऽरतावगते: न पर्युदास: किंतु न पशावित्यस्यार्थवादे: न पशाविति च न प
र्युदास: स हि द्वेधा स्यात् तत्पर्यातिरिक्ते तावितिवा तद्व्यतिरिक्ते प्रकृतित्यते विधिर्वा नोभयथापि आज्यभागविधे: केवल दर्शपूर्णमास लर
स्य विषयत्वात् तेन पशावित्यं दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठात् किंतु विकल्प: एवं षोडशिग्रहणाग्रहणयोरप्यवस्थाया विकल्प: तत्र च विधेय
व पर्यायानुष्ठाने न पकारः प्रयस्त्वात्फलभूयस्त्वकल्पना जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयादिति विहिता
नां अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यनाहुतिवादेन निषेधाद्विकल्प इति प्राप्ते विकल्पस्य च पोद्धिधि नैव सिद्धेरना
हुतिवादेन निषेध: किंतु जर्तिलादि निंदाद्वारेण पयस्तुत्यर्थ: एवं च जर्तिलादिविधिरपि तेषां विहितत्वेऽपि तन्निंदाद्वारेणा
त्यर्थं एवं नाकयभेदस्यान्याय्यत्वात् एवं होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसंते इत्यादिना होतव्यमिति विधेशेषः ।
न ब्राह्मणस्याभ्यागतो दद्याच्च न ब्राह्मणपरत्वात्साम न निषेध: तन्नोविकल्प: दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचती
त्यत्र न कल्पनीना निषेध: किंतु पुरुषार्थानां पर्युदासो दीक्षितोऽग्निहोत्रादि कुर्यादिति पुरुष एवं तु लक्षणापत्ति: न जैकनाकयता
अग्निहोत्रादिविधेरसंनिहिततत्वात् तस्मात्पुरुषार्थतया प्राप्तानां क्रत्वर्थतया निषेधो विकल्पो वा न्निषेधः एवं द्वि
धोऽपि बाधो नित्यानित्यसगादिदानां दर्शनात् पवाहवनीये जुहोतीति सामान्येन विहितस्य विशेषेण लक्षणया प्राप्यमा
णस्य श्रौते विशेषे च विहिते तेन पदादिना बाध: स्यादेतदामिक्षेनीरनुद्रुत्याद्द्युपदेशाद्रम्यकृतं सामदर्शप
प्रकृतौ पांवद इत्येन बाधितं न सर्वविकृत्यर्थं किंतु अनारभ्यवादेन सामिधेनी संबंधितया श्रुतस्य पावत्सर्वक्र
त्वंगता कल्प्यते तावन्मात्र विदाधारकल्प्यादि प्रकरणे पठितेनोपसंहारात्तन्मात्रार्थेन तारस्येव पांवदर्शबाध: ।
सप्तदशसामिधेनीरनुद्रुयादित्यने । इतिदशाम:

29

२९

×सकृदनुष्ठितमनेकोपकारकं तंत्रं । पृथगनुष्ठितं प्रत्येकमुपकारकं आवापः । अग्न्यवसा एवमिहो

गोपालाः एकादशे तंत्रावापविषयांगानां जयोगपरिमाणं चिंत्यते ॥ तत्रैकं फलं संकल्प्य कुर्वतां तंत्रं भवतीति प्रथमं फले साहित्यं चिंता । प्रचयेन अंगप्रयोजनं

आग्नेयादीनां षण्णामुद्दिश्यमानानां साहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रत्येकमेव फलमिति प्राप्ते न कर्माण्युद्दिश्यानि किं तु फलं तदु

द्दिश्य च विधीयमानानां तेषां तंत्राभिधानावगतं साहित्यं विवक्षितमिति संकल्पकारित्वं । एवमंगानामपि प्रधानभावनया

कथंभावापेक्षिण्या फलाकांक्षिण्या सर्वेषां संबंधात्स्यात् सर्वांगविशिष्टप्रयोगः प्रधानविधिना स्वविधानानुसमुत्थिता

नामेव कृतस्वोपकारकत्वं । अंगानां तेषु विधिश्रवणस्याप्युपयोगः यत्पुरुषार्थापेक्षा अन्यथा धात्वर्थ एव भाव्यं [illegible]

व संतापकपिंजलानालभेतेत्यादिषु बहुत्वमात्रस्य श्रुतस्य न होतेरिव सामान्यश्रुतस्य लक्षणोपासनेन विविधं यच्चेव सा

नां यदि पत्वाच्छ्रित्यमात्रपर्यवसाने च शास्त्रार्थसिद्धेः उद्देश्यपेक्षितया सन्तु द्देश्यं वाक्यसमाप्तेः तस्माद्व्याणामेवालं ।

तदंगमुत्तरादोहप्रतीत्यत्र न सर्ववत्त्रिलेपपर्यवसानं नास्येतारा त्रिंकुमारा अपि यजोलभेरन्नित्यनेन वचनेन कृत्स्न स्म

पत्नोहविष्वावगमे ज्ञानस्य सर्वांसांदोहस्यानुवादात् दर्शपूर्णमासयोर्दशः समः कार्त्स्न्यपौर्णमास्यमानास्याच क

तृरश्च चत्वारः क्रमजिज्ञासं स्वं फले साहित्यस्याविवक्षितत्वात् स्वर्ग्येषु युगपच्छ्रिकोषितेषु देशादीनां विनियोगात् ।

विकीर्षितसांगानामिति प्रधानदेशकालकर्तृकाण्यंगानि । तत्रापि एकस्यामेव पौर्णमास्यामेकत्रै

वदेशे तैरेव कर्तृभिः क्रियमाणानां त्रयाणामाग्नेयादीनां न प्रत्येकमंगानि षण्णामेकोपक्रमावसानरूपा युग

पच्चिकीर्षायाः कालद्वयविधिबलाद्बाधेपि सति संभवे बाधायोगात् कालभका क्वेत्रयाणां साहित्यावगमाच्च । अग्

फलवाक्यावगतायाः

30

वपौर्णमास्येष्टिकादमावास्यायाः त्रिकस्य भेदेनांगानुष्ठानं। अध्वर्युकल्पानां सर्वकर्मणां ध्यांदिनापराह्केष्नुसत्ये कोंत्रिहविष्कायां
विहितायां तेज्जमंगानि पुरावावः प्रवर्दितो निर्वपेदिति साकारिणिके न न च मेन स्वर्वनिर्वापाय कर्त्ता दितिसाधिनसर्वनिर्वापार्क पर
र्थः किंतु पौर्णाहिकस्य लाघवात् तस्मात् तंत्रमिति समाश्रितं। प्राज्यापाद्धिंर्वां तेवसाहोमं कृहोतीति श्रुतो नसाहोमः सह अव्यमाको
भिन्नदेवतेषु पशुषु स्वस्वपाज्यापाईवांते भेदेन कर्त्तव्यः सर्वेषां स्वीयवसायाः प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्। एकदेवतेषु पशुक्रदेव। एकप
स्यां तिके मिश्रयित्वा दूषपाकृतिं जुहोतीति ध्यापाकृतिरपि तंत्रं। आंतिकदेशस्यापि पिक्षिकत्वेन पश्चेकस्मादृष्टिपशमापद्यते तस्या
ऽन्तिकदेशस्य सर्वेषामेकस्य संभवात्। वरुणप्रघासेषु आग्नेयादीनामष्टानां मारुत्याः आमिक्षायाः अर्हा वध्यर्युः उत्तरे विहारे
कर्त्तव्यादयस्ति मारुतीमेवजतिजसया तादक्षिणस्मिन्नितिदेशभिदाद्देवेनांगानि तंत्रं आसादनस्य देशभेदे तेऽपि तस्य हो
मार्थत्वात्प्रधानानामपि देशभेदात्। उत्तरवैहारिका अध्वर्युकर्तृ ५ कर्तृ ४ कांगजन्यापूर्वैर्यजमानात्मानि स्थितानि विमास् तीवागारु एव स्य १
स्य भिन्नदेशकर्तृकस्यापि उपकारसिद्धेः प्रसंग इति तु नाशंकनीयं सर्वप्रायुगपदाज्यादितत्वेन तं नमध्यविधानाभावात्। विहारद्वयोपु
बुलाहोताग्नीध्रश्चेतंत्रं भयत्र कार्यसिद्धेः भेदेहि अध्वर्युजातिप्रस्थात्रोर्व्यवस्थितत्वाच्चातुर्मास्यानां पंचर्सितु इति वचनानुपपत्तेः
पितंत्रं। आपराग्निकानां पत्नीसंयाजादीनां देशभेदाभावेऽपि कर्तृभेदाद्भेदः। प्राजापत्याः पशवः नात्पर्यग्निकृतानुत्सृजंति ब्रह्मसा
म्नालभंत इत्यनेन पर्यग्निकरणं तं गदिति विधानानंतये नानिराकांक्षाः पर्यग्निकरणांताः कर्त्तव्याः ब्रह्मसाम्न्यालभंत इति तु कर्मांत
रविधिः स्यादर्थवभेदेन पशूनामुत्सर्जनमिति प्राप्ते न कर्मांतरविधिर्वाक्यभेदप्रसंगात् किंतु पर्यग्निकरणांते आलंभस्योत्कर्षमात्रविधिः २०
तथा च प्राप्तस्योपरमस्यानुवादः उत्सृजंतीति भेदेन पशूनामुत्सर्जनमिति सिद्धांतितं। राजसूये अभिषेचनीयदशपेययोः सहसोमक्री

ते

एतत्प्रभृतिदवनीयस्य दशपेयस्य चेति वचनात् समानतंत्रावगमेपि दशपेये श्रुतेः स्वयं सोमं क्रीणंतीति वचनानुमेयात् गौण्यात् सोप
संवादमात्रस्य साहित्येन त्वं गमकत्वं रूपस्येति न तयोः समानतंत्रता। वरुणप्रघासेषु मारुत्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यंतीति नामिक्षा
प्रवृत्त यागस्यैव नारादिप्रकर्षः अवभृथश्राद्धानर्थकत्वात् अतस्तद्धर्मक कर्मांतरविधानं तत्रापि प्रयाजशेषाभिघारणवत् तदामिक्षाशेष
प्रतिपत्तिः अवभृथश्राद्धानुगतस्य तु द्रव्यकर्मणो गुणप्रधानभावस्य निष्कासेन विशेषणेपि सति संभवे वा धायोगात् तुषाणामप्रति
पाद्यत्वेन वैरूप्यापत्तेश्च। प्रायणीयस्य निष्कासेनोदयनीयमनुनिर्वपतीत्यत्र न सर्वत्र प्रायणीयनिष्कासद्रव्यकोदयनीयधर्मक
मीतरविधिः उदयनीयस्य प्रकृतत्वात् नापि निष्कासस्य निर्वापसंयोगात् प्रतिपत्तिः सम्भावगुणलाभवगमात् अतो निष्कासे निर्वापः
पसवनीय उदयनीयसंस्कार इति। अग्निषोमीयानुबंध्यानां पशूनां यूपस्य तंत्रेणोद्धारासु रूपं छिन्नत्तीति विशेषेण सर्वेषां रूपापकर्षणात् प्रधानका
लबाधस्याविशिष्टत्वात् यूपस्य तंत्रत्वे तत्संस्कारा अपि तंत्रं रूपं छिन्नत्तीति लक्षणया ज्योपरणादीनामप्यपकर्षात् छेदन
मात्रापकर्षे वाऽज्योपरणादीनामग्नीषोमीयकाले नुष्ठानेपि यूपस्तत्र मिलितद्वारा संस्कारा अपि तंत्रेण एकरूपाणां संस्करणात् त
त्रं यूपछेदनकाल एवास्य व्यामोहादिनिष्टत्वात् यूपस्य मुपात्तत्वात् [illegible] विशेषत्वात् प्रथमः संस्कार इति शाकलायनपक्षे एकस्यैव
प्रथमत्वाच्च नानात्वमुद्देशेनास्तु कृष्णविषाणां चात्वाले प्रास्यतीति प्रासनं महर्गलेषु अंत्य × शाकल × एवाह अभिसर्वेषु निप्रास्य ने विषा
णाकंडूयनं धर्मो नाध्येतारः एवं प्रणीताः प्रणेष्यन् वावे पद्धतीतं सह दि [illegible] ता विसृजतीति तद्विकृदाकानावधिकौ वागयमो नानावी
जेषु अंत्येस्य हविष्कृता लावधिकः प्रथमे विसर्गसति धर्मो वाध्येतः सर्वे वाग्यमो नानाराजपृकारवः कर्तृसंस्कारकत्वात् तेन सर्वांग
भिनिःशेष्यादौ कालभेदेन कार्यः। अग्निषोमाग्निविमोको प्रधानमात्रार्थौ पाको [illegible] यज्ञ इति [illegible] काव्येषेण तन्मात्रार्थतावगतौ
स्य विमोकस्यापि तन्मात्रार्थत्वात्

न्फोतारवृणीत इति २

एवं सोमिकमपि वरणं यद्वृता न षड्कुर्युः भात् व्यमेव यज्ञस्याङ्गीर्गके दक्षिणीयत्वसंयोगात् केवलप्रधानार्थं अतएवाऽध्यर्थे एवं पाज्यमा

[illegible] गागतया प्राप्तं वरणनिषेधो विकल्पते अन्यपांगप्रोधानार्थं न सोमिकवरणेन सत्याम्नानादवयवे षट् षड्वरणप्राप्य ञावालिषे

यानुपपत्तेरिति भाष्यकारमते वा केचित्तु प्रश्रे न प्रोक्तो न यागवदंगयागस्याप्यभिधानादनुपपन्नमिति वा निकका

रोगप्रधानार्थतां मन्यते भंगप्रधानार्थं लेपि सोमिकवरणस्य प्रकृतौ होतृवरणस्याद्दृष्टार्थत्वा सोमस्यामानानादुपपन्न एव [illegible]

षेधः। अयं तन्निषेध एव न महापितृयज्ञस्थवत्स्य पुरोडाशः तद्धि कल्पाभावात् दीक्षितो न ददाती व दन्यार्थितया प्राप्तस्याप्यापे

तया निषेधात्। अंगार्थतया प्राप्तस्य प्रधानार्थतया निषेधात्। उपसत्कालं स्तु ब्रह्मयणपाकानंतत्र भिन्नका[illegible] त्वात्। सुत्याकाले पेदे

नग्रहसमाणविशेषत्वात्। पात्राणि सर्वप्रयोगाणां तत्रं [illegible] आंता द्वावपि लिङ्ग क्षितेऽहस्ते × अहर्गणेषु × हमासादयतीत्यादिनाऽऽ

सादनस्य प्रतिपत्तिविधानात् × सर्वकर्मणां × आहिताग्निमग्निभिर्दहंतिपज्ञपात्रैश्चेतिपात्राणां दाहे गुणभावेपि मरणस्यानियतका

लत्वादुत्तरप्रयोगं यावाद्गृहेषु तैरेव प्रयोगसिद्धेश्च। धारणं च यवमानहविःप्रभृतिअन्ययागे व दर्शपूर्णमासाभ्यां माहिताग्निम

रणे दाहवैगुण्यापत्तेः। राजसूये तु कदेशकानामाग्नावैष्णवसौमापौष्णादीनां वामनत्वादिदक्षिणाभेदो नदानूतकर्तृभेदे तंत्रभे

दः। कर्तृभेदेपि नाधिष्ठानभेदः लौकिकस्य वरणस्य सर्वराजसूयोद्देशेन कृतत्वात्। अवेष्टौ दक्षिणाभेदादेव राजसूयांतर्गतापां

तं चा भेदः। बार्हिः प्रयोज्या यां तु यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायेत्यभिधानादित्यनुपपत्तेः समानतंत्रता। ३१

राजसूयांतर्गतायांस्त्वाराज्यं फलं इतरत्रैतया ब्राह्मणकामं याजयेदिति अन्वाधेयं द्वादशाहेवदीक्षोपसत्सुत्यानां स्वस्थाने विवृद्धिः

द्वादशास्वहस्सु दीक्षाः द्वादशस्वुपसदः द्वादश[illegible] सुत्या इति न तु द्वादशाहस्य गुणविधित्वात् द्वादशास्वेवाहस्सु च तुरहे दीक्षाः व

मिर

[illegible] उपदशाम:

नतु तं तंत्रावापनिमित्तः प्रयोगपरिमाणनिर्णयो हन्त। प्रासाङ्गिके प्रयोगे परिमाणमतः मनन्दस्य

रहोपसदः। चतुरहेसुत्याः कृत्स्नाः। द्वादशाहइति यन्नाम जेयं। प्रधानकालनिमित्तानिर्ऋ
ही। तस्माद्वृषद्विरात्रान्महोत्रि. समाप्तिः। तंत्रावाय चिंतयान्यं नाना प्रयोगपरिमाणानि ह्री
तं इत्येकादशाधः। अथ यद्वादशोप्रयोगपरिमाणं निर्मितुं प्रसंगो निरूप्यते। तंत्रिसमवायेभ्यो
दनातः समानानामेव तंत्रमनुत्त्वेषु भेदः स्यात् किंचिप्रक्रमस्तादर्थ्यात् तादर्थ्यं श्रुतिकालनि
र्देशात्। सकृदनुष्ठितमप्यंगं बहूनां प्रधानानामेव दर्शपौर्णमासवत्। एकादशाक्षा यूपक चर्तुमिते
तत्तंत्रलक्षणानिष्पत्तौ व्याकृष्टिः हलमाणविशेषत्वाद्वैकल्पवति तस्मादनुष्ठाने
नास्मादत्येवंगहलमात्रेणापि विशेषेऽन्यार्थमप्यनुष्ठितमंगं अन्यस्याप्युपदेशाद्यजेदेश
क्षो यूपक चर्तु न तादर्थ्यं न पुनरनुष्ठातव्यमिति चेत्तदिति तंत्रप्रसंगयोर्हेतुः हेतुमत्ता। अ
ग्नीषोमीयपशावैष्टिकौ विच्यंतः प्रवर्तते। तत्र पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य वपाया
प्रचर्यऽग्नीषोमीयपशुपुरोडाशान्निर्वपति। तितत्रा पौष्टिको विच्यंतः तत्र चिन्त्यते

किं पशुधर्मानुष्ठितान्यंगानि पुरोडाशस्यनोपकुर्वंति। नेत तदर्थं पृथगनुष्ठातव्यानि उत तस्मैवोप
कार इति। किं हेनपशुकपुरोडाशार्थे नांगानामनुष्ठानमिति। तत्र ऽंगानि पशुकालानि पशुधर्माणीत्यसं
शयं। अथनाजतेपुरोडाशकालेनेत्यतदर्थता। अप्रधानार्थानुष्ठितं चांगं न स्वन्यस्योपकारकं। तदर्थे
न कृतं तस्य तथा प्रकृतित्वदर्शनात्। प्रकृतौ हि यदुद्देशेनांगमनुष्ठितं तस्यैवोपकारकं दृष्टं। मितान्येना
न्यार्थमनुष्ठितमन्यस्योपकरोति। किंच विचीयमानं कालादौ कर्मसांगं विचीयते स्वकालेनपु
रोडाशः कार्यः। सर्वांगसंगतः। वपाप्रचारकाले एषउपदिष्टा इति दृष्टं सर्वांगयुक्ते पुरोडाशो वक्तव्य
त याविनिद्रायमानेको नाम विशेषः। तत्र प्रधानमात्रमनुष्ठातुं कृपणं। वैगुण्यं च प्रसंगास्माश्र
य इति स्यात्। प्रयाजानंतर्यं स्यादाज्यभागांतं तदनंतर्यं च प्रधानांगं प्रकृतिवदिति देशात्। तदि पाशु
केषु प्रयाजेषु प्रसज्यमानेषु न दानंतर्यं गुणान्तरानां तत्र विगुणं वा कुर्वन्तां गौणं न स्वकार्यं साधन ३२
योग्यतां यत्नबैकल्पिकत्वात् पशावेवाज्यभागावनुष्ठितौ न तत्तयोरपि प्रसज्यमान

32

क्रमश्चांगं भवति तेन प्रधान मात्रानुष्ठानेऽपि नाऽस्ति भूयांस्तातिक्रमः। नापि क्रमभेदोपादेशुल्पं
ताद्विकालर्भस्य प्रयाजादिजन्यस्य तत्तत्कालात्त मात्रस्य वपुसेऽज्ञानात् नावनोपजीवनात् नाप्य एवप
रिहृतं नन्वेवं पौर्णमास्यपर्थकृतानांगकृतानां । भूपकृपौर्णमास्यपूर्वतापूर्वानिष्पत्तेरुभयस्मिन्नादर्शा
वास्यायांन्नेकृतयः प्रयाजादीनि वर्ज्यानि स्युः तन्न त्रयोदशानामावास्यायागानि तिवपट्टा
राहृती नाम प्रहृदनीयगतानां संख्यादर्शनं नोपपद्येत तत्तद्दिदं वारुणप्राशासिकयोर्दीर्घ
योन्तर विहारयोर्विधिः प्रसंगानिह्राकरणेनानिराकृतं चौघौ पौर्णमास्यां पौर्णमास्याय
जैते भआमावास्यायाममावास्ययाः यजेत ते ति दे वाक्ये परस्परमनपेक्ष्य माणे द्वयोः कृत्नयोः
त्रिक स्याङ्गिक स्य रूस्नांगयुक्तस्य प्रयोगद्वयं विदधाते तु प्रसंगः प्रसंगस्य प्रसंगेऽपि
यथाचोदितानुष्ठानात् क्रमादिलोपेन वैगुण्यात् माभावास्यास्वकालयागापचनाय यप ३।

यो॰ पुरोडाशस्य तद्दानं तर्हि गुणान्तरोपाधानस्य स्वकार्यसाचनतत्त्वं स्यात्। तस्मान्नयागस्य कानामं गा

नं पुरोडाशप्रसंगादिति तस्य स्वांगत्वेनोपकारकत्वं [illegible] गुणत्वाच्च [illegible] तं चापि वैगुण्यं नाप्य

दृष्टितं ते नापि न प्रसंगोऽस्तीति देवप्राप्तेर्न विधीयते। वितते पशुके तं त्रेसमाप्ते [illegible] नेस

ति॰ प्रत्युपपन्नपुरोडाशास्तन्त्रमुपजीवति। वोदकेन पुरोडाशो योवि ध्यते॰ समाप्तिः॰ स

पशावेवावतन्तो [illegible] यदा [illegible] नेतसंतुष्टः पुरोडाशा वि चि॰ स्वयं प्रकृता नापद

धानिं नवकोऽलु प्रसङ्गः पुरोडाशप्रयोग [illegible] प्रभृतं त्रेतावितते तदीये पशुप्रमादादनुया

जाद्यंगेषु कृतकृत्वात् [illegible] कार्येषु चोपकार [illegible] प्रितरूपेषु [illegible] परि

वर्तमानेषु तन्मध्ये पुरोडाशान्तानां चोदकसमाप्तिः प्रयाजाद्यंगजातं नोपकारकं पु

रूं वेदवेदिताद्यं वा तत्पश्चा [illegible] वोपकारे [illegible] [illegible] नन्वेवं ते

तद्युक्तमेव वक्तुं यदा [illegible] प्रधानानां विधीयते तेषामेव प्रधानकालत्वं

र्थं क्रियात्। इह खल्वन्यस्य तंत्रेण विहिते प्रवृत्तानां पश्वङ्गैश्च पुरोडाशानां तेन विचीयमानः प्रसंगमु
पजीवती। निवेषप्यं। यत्तु प्रकृतावनन्योद्देशेनानुष्ठितान्यंगान्युपकारकाणि दृष्टा
नि। इहापि पुरोडाशानां तथैव कर्त्तव्यानीत्युक्तं। तदयुक्तं। नाहि प्रकृतावुद्देशोऽङ्गानां ममाह। वि
हितत्वात्। प्रयाजादिस्वरूपमा [illegible] त्रं भक्तं त्वंगं। अपार्थिकं स्तु तत्रोद्देशः। न वा पि
कुं वोदकः प्रतिदिशति। तस्माद्वास्ति प्रसंगः। अन्यार्थानुष्ठितांगस्यान्येनोपजीव
नं प्रसंगः। सर्वांगस्य समानविशेषत्वे भवतीति तृतीयं। मध्ये तंत्रं यस्य येषां विधानं ते
षु प्रोक्तो मुख्यतंत्रप्रसंगः। इति शास्त्रेप्यचोथ [illegible] प्रकाशितो [illegible] दिता
ते॥ इति च पं विचारसंक्षेपः॥

धर्मविचारः संक्षिप्तः मीमांसा

१९००

नं० ४२८